

ALKALMAZOTT NYELVÉSZET

Doktoranduszok tanulmányai
az alkalmazott nyelvészet köréből

MTA Nyelvtudományi Intézet,
Budapest

Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2015

IX. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia

Budapest, 2015. 02. 06.

Szerkesztette: Váradi Tamás

Lektorálta:

Balaskó Mária
Fenyvesi Anna
Fóris Ágota
Gósy Mária
Hunyadi László
Károly Krisztina
Klaudy Kinga
Markó Alexandra
Navracsics Judit
Prószéky Gábor
Schirm Anita
Váradi Tamás

Technikai szerk.: Ludányi Zsófia, Kovács Réka, Falyuna Nóra

ISBN 978-963-9074-62-0

Kiadja: MTA Nyelvtudományi Intézet

Budapest, 2015.

Tartalomjegyzék

Horváth Csaba <i>Tárgyatlan igék magyar nyelvtanulók olasz köztesnyelvében: a segédige-választás kérdése</i>	3
Krepsz Valéria <i>Magánhangzó-időtartamok alakulása a hangsor hossza és az életkor függvényében</i>	17
Nagy Anna <i>Az angol diskurzusjelölők szerepe a stand-up comedyben</i>	30
Nagy Enikő <i>Vallás és nyelvcseré – moldvai csángó asszonyok nyelvhasználata</i>	42
Szabó Martina Katalin <i>A polaritásváltás problémája a szentimentelemzés szempontjából</i>	51
Tóth Andrea <i>Alaphangjellemzők vizsgálata gyermekek beszédében</i>	62
Wirt Patrícia <i>E ~ ő váltakozás az egyén nyelvhasználatában. Esettanulmány</i>	74

Tárgyatlan igék magyar nyelvtanulók olasz köztesnyelvében: a segédige-választás kérdése

Horváth Csaba

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
horvicsabi0706@gmail.com

Kivonat: A tárgyatlan igék két csoportjának, az unergatív és az unakkuzatív igéknek az elkülönülését az olasz nyelvben az összetett igeidőben lévő alakok segédige-választása mutatja legmarkánsabban. Tanulmányomban a kérdés elméleti áttekintése után olaszt L2-ként tanuló középiskolás diákok köztesnyelvét vizsgálom a segédige-választás szempontjából. A különböző köztesnyelvi szinteken álló diákok teljesítményét összehasonlítva olyan implikációs szekvencia alakítható ki, melyből kiderül, hogy különböző szemantikai jellemzőkkel bíró igék milyen sorrendben jelennek meg helyesen. Ezenkívül az is beilleszthető a más nyelvekben (angol, kínai, japán) leírható tendenciákba, hogy alacsonyabb szinten álló köztesnyelvekben az unergatív igéknek megfelelő alak jelenik meg nagyobb valószínűséggel.

1 Bevezetés

Az idegen nyelveket tanulók sok, hazánkban „népszerűnek” számító nyelvnél előbb-utóbb megismerkednek az összetett igeidők problémájával. Olyan nyelvek, mint a német, a francia, az olasz és más újlatin nyelvek is két segédigét alkalmaznak például a közelmúlt (*Perfekt, passé composé, passato prossimo*) vagy a befejezett jövő (*Futur II., futur antérieur, futuro composto*) képzéséhez: ezek a segédigék a ’van’ (*sein, être, essere*) és a ’birtokol’ (*haben, avoir, avere*). Bár e nyelvek eltéréseket mutathatnak a segédige-választás szempontjából, néhány dologban megegyeznek. Ezek közül a legjellegzetesebb, hogy a tárgyas igék mindig a ’birtokol’ jelentésű segédigét választják. A tárgyatlan igék viselkedése kevésbé bejósolható, így nagyobb különbségeket fedezhetünk fel nyelvek, illetve akár ugyanazon nyelv különféle változatai között is (Sorace 2000).

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy magyar anyanyelvű, olaszt idegen nyelvként tanuló középiskolások milyen módon rendelik hozzá a segédigéket olasz tárgyatlan igékhez a *passato prossimo* igeidőben. Először bemutatom kutatásom elméleti háttérét, a kétféle (unakkuzatív és unergatív) igék megkülönböztetését, valamint kontinuumszerű felfogását. Kitérek az idegennyelv-elsajátítás kutatására, ennek nyelvészeti összefüggéseire. A következő fejezetben bemutatom a 176 középiskolás diákkal végzett, segédige-választással kapcsolatos kutatásomat, ismertetem eredményeit. Ezt követően beszámolok a vizsgálat gyakorlati alkalmazhatóságáról, valamint a további kutatás lehetőségeiről.

1.1 Unakkuzatív és unergatív igék

A tárgyatlan igék két csoportra osztása David M. Perlmutter 1978-as programadó cikke óta vált elfogadottá. A szerző amellett érvel, hogy az igék szemantikai tulajdonságaitól függ az egyik vagy a másik kategóriába történő besorolásuk, valamint hogy ezek a szemantikai tulajdonságok univerzálisak. A szerző felosztása szerint tehát a cselekvést kifejező tárgyatlan igék unergatívok, a történést, létezést kifejező igék, valamint azok, amelyek alanya PÁCIENS szemantikai szerepű, unakkuzatívok (Perlmutter 1978).

Csirmaz Anikó szerint is „azokat a tárgyatlan igéket, amelyek téma szerepű argumentummal jelennek meg, **unakkuzatív**, és azokat, amelyeknek egy ágens az argumentuma, **unergatív** igének nevezzük” (Csirmaz 2008: 202). A lexikális-funkcionális grammatikában a funkcionális struktúrában mindkét típusnál SUBJ címkét kap a predikátum vonzata, ám míg az argumentumstruktúrában az unakkuzatív predikátumok vonzata tetszőleges théta szerepet kaphat, az unergatív predikátumok vonzata csak AG lehet (Eszes 2002).

A két típus elkülönítésére a nyelvekben különböző tesztek dolgoztak ki. A magyarban ilyen például a kvázipasszív szerkezet és a befejezett melléknévi igeneves kifejezés (PartP) jól- vagy rosszulformáltsága (Csirmaz 2008: 201):

- [1] *Feri el van esve*
- [2] **Feri el van sétálva*
- [3] *Az elesett fiú*
- [4] **Az elsétált fiú*

Láthatjuk, hogy az [1] és [3] példák jól formáltak, hiszen a predikátum, az *elesik* ige unakkuzatív. Ez abból is belátható, hogy argumentuma (*Feri; a fiú*) PÁCIENS tematikus szerepű. A PartP pedig csak akkor helyes, ha az alanyt a cselekvés, történes vagy állapot elszenvedője vagy jellemzettje képviseli (É. Kiss 2003: 127). A [2] és [4] példák predikátuma, az *elsétál* unergatív ige, argumentumának tehát ÁGENS a tematikus szerepe, ebből következően pedig a predikátum nem foglalható PartP-be.

Az unakkuzatív-unergatív szembeállítás nyelvtipológiai különbségekben is megnyilvánul. Eszes (2002: 158) szerint a „felszíni unakkuzatív nyelvekben (pl. olasz) az intranszitiv ige argumentuma a felszínen tárgyként jelenhet meg. A mély UA nyelvekben (pl. magyar) csak alanyként realizálódhat, így nincs felszíni eltérés az UA és UE igék között”.

Az olasz nyelvre kidolgozott unakkuzativitást vizsgáló tesztek épp ezen a „tárgyszerűsége” alapulnak. Az unakkuzatív igék argumentuma ezért helyettesíthető a *ne* partikulával, a predikátum pedig alkothat PartP-t (Salvi–Vanelli 2004: 57–59):

- [5] *Sono arrivati molti attori / Ne sono arrivati molti* ('Megérkezett sok színész' / 'Közülük sokan megérkeztek')
- [6] *Qui hanno passeggiato molti attori / *Qui ne hanno passeggiato molti* ('Itt sétált sok színész' / 'Itt sétáltak közülük sokan')
- [7] *Ho letto molti libri / Ne ho letti molti* ('Elolvastam sok könyvet' / 'Sokat elolvastam közülük')
- [8] *Gli attori arrivati ieri* ('A tegnap megérkezett színészek')
- [9] **Gli attori passeggiati qui* ('Az itt sétált színészek')
- [10] *I libri letti un anno fa* ('Az egy éve elolvasott könyvek')

Az [5] és [6] példákból láthatjuk, hogy bár mindkét esetben az alany elfoglalhatja a posztverbális pozíciót (mely pedig jellemzően a tárgynak van fenntartva, hiszen az olasz alapvetően SVO típusú nyelv), csak az *arrivare* 'megérkezik' esetében helyettesíthető az alany a *ne* partikulával, mely egyébként, amint [7] is mutatja, a tranzitív igék tárgya helyett is állhat. Az unergatív *passeggiare* 'sétál' igenél tehát nem alkalmazható. [8]–[10] szerint csak az unakkuzatív mondatok alanya és az akkuzatív mondatok tárgya lehet PartP bővítménye.

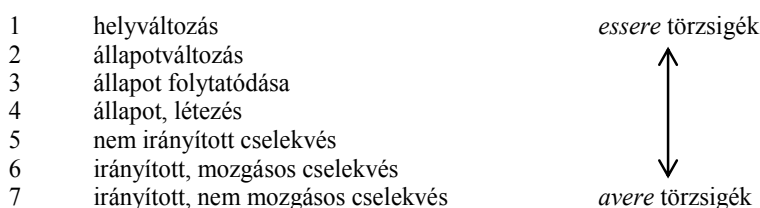
A jelen tanulmány szempontjából mégis a legfontosabb különbség az unakkuzatív és az unergatív igék között a segédige-választásban rejlik: az unakkuzatív igék rendszere az *essere*, az unergatív igék pedig az *avere* segédigével képzik összetett igeidős alakjaikat (Salvi–Vanelli 2004: 107–108).

A segédige-választás kérdését Rohlf (1969: 119–112) történeti oldalról mutatja be. Bár a klasszikus latin nem használt (cselekvő igékben) összetett igeidőket, fennmaradtak olyan *habere* + Part alakok, melyek alanyát a nyelv változása során egyre inkább a cselekvés elindítójaként értelmezték. Az *esse* + Part alakok a deponens igékben jelen voltak, ám később jelentésük kiterjedt a cselekvésben foglalt cél elérésére, azaz a télikusságra. Salvi és Vanelli (2004: 52–53) szerint is a [-ÁGENS, +télius] az unakkuzatív, a [+ÁGENS, -télius] az unergatív igék szükséges (ám nem elégséges) feltétele.

1.2 Ingadozás a segédige-használatban

Ugyanakkor több kutatás is arról számol be, hogy a segédige-választás nyelvek között egyazon jelentésű igeiknél is különböző lehet, sőt, egy nyelven belül is ingadozhat. Loporcaro (2007) a relációs grammatika keretein belül amellel érvel, hogy a mondatok unakkuzativitása szintaktikai jellegzetesség (tartalmazza az egyik argumentum 2-ből 1-gyé – azaz tárgyból alannyá – történő fellépését), független a predikátum szemantikai jellemzőitől. Ugyanő (2006) az újlatin nyelvek között és az egyes nyelveken belüli ingadozásra is szintaktikai magyarázatot ad.

Sorace (2000: 859–860) ezzel szemben az igék szemantikai tulajdonságaiból indul ki. Az ingadozás mértéke szerint beszélhetünk stabil törzsigéről és instabil periférius igeikről. A stabilitás/instabilitás bizonyos igeik nyelvek között, adott nyelven belül, aspektuális-tematikus, valamint diakronikus szempontból is jellemez, de megfigyelhető az egyes L1 és L2 beszélőknél is. A segédige-választás szempontjából Sorace az 1. ábrán található kontinuumot állítja fel:

1. ábra. A tárgyatlan igék segédige-választása Sorace (2000) nyomán

Ami a tárgyatlan igék két csoportjának L2-ben történő viselkedését illeti, az „unakkuzatív csapda” hipotéziséről kell szót ejtenünk. Oshita (2001) – angol, kínai és

japán példákon keresztül – azt mutatja be, hogy a fejlődés kezdeti stádiumában a tárgyatlan igék egyetlen csoportot alkotnak, mely az unergatív igékre jellemző tulajdonságokkal rendelkezik. Ezt Oshita egy *Single Argument Linking Rule*-nak nevezett köztesnyelvi szabállyal magyarázza. Eszerint egy tárgyatlan ige egyetlen nominális argumentuma mindenképpen külső argumentum (tehát alany). Ez az unergatív igékre jellemző: az unakkuzatív argumentuma belső, azaz tárgyi jellegű.

1.3 A köztesnyelvek fejlődése az idegennyelv-elsajátítás során

Az idegennyelv-elsajátítás modelljei a köztesnyelvek (interlanguages) vizsgálatán alapulnak. A köztesnyelv fogalmát Selinker (1972) vezette be: ez egy olyan önálló, dinamikus nyelvi rendszer, melynek forrása a nyelvtanuló azon igyekezete, hogy reprodukáljon egy L2-t. A köztesnyelv önálló, mert bizonyos elemei sem az L1-ben, sem az L2-ben nem találhatók meg, és dinamikus, mert folyamatosan változik, ideális esetben az L2-höz közelít. A köztesnyelvi fejlődés során egyes elemek különböző folyamatok (pl. L1 transzfer, túláltalánosítás) hatására megállhatnak a fejlődésben, ezt nevezzük fosszilizációnak.

Az olasz L2 köztesnyelvi fejlődését ez idáig legteljesebben a „paviai projekt” (*Progetto di Pavia*) keretein belül dolgozták fel (pl. Chini 2005: 94). Az Anna Giacalone Ramat által vezetett kutatócsoport különböző olasz nyelvi elemek elsajátításának sorrendjét vizsgálta Olaszországban élő külföldi állampolgároknál. Fontos kiemelni, hogy a bevándorlók esetében jellemzően spontán elsajátításról, nem pedig formális tanulásról van szó (Giacalone Ramat 1993: 367). Felmerülhet a kérdés, hogy milyen különbségek vannak a spontán és az irányított módon elsajátított L2 között. Krashen (1982: 10) arra hívja fel a figyelmet, hogy az elsajátított (*acquired*) és megtanult (*learned*) elemeket más-más célra használjuk: az elsajátított elemeket inkább a jelentés, a megtanult elemeket inkább a forma kifejezésére. Bettoni (2007: 137–138) pedig amellet érvel, hogy a formális oktatás nem tudja megváltoztatni az elsajátítás természetes sorrendjét, csak az egyes elemek pontos használatát segítheti elő.

2 Kísérlet

Kutatásomban arra keresem a választ, hogy vajon a Sorace által leírt kontinuum milyen módon jelenik meg az olaszt L2-ként tanuló magyar középiskolások köztesnyelvében. Kiinduló hipotézisem – Soracéval összhangban – az, hogy az *essere* vagy *avere* segédigét választó törzsigék hamarabb jelennek meg helyes alakban, valamint hogy a köztesnyelvek fejlődése során megfigyelhető dinamikus átrendeződés a L2 alakok felé irányul. A kísérletnek számot kell adnia az unakkuzatívcsapda-hipotézisről is.

2.1 Minta

A kísérletben 176 budapesti 16 és 20 év közötti középiskolás diák vett részt. 5 gimnázium 13 nyelvi csoportjában végeztem vizsgálatot. A diákok 2–4 éve tanulták az olasz nyelvet, egy nyelvi tagozatos csoport kivételével heti 3–5 órában. A mintában nem szerepelt olyan kétnyelvű diák, akinek az egyik L1-e olasz lett volna. Az osztályok

részletes adatait az 1. táblázatban mutatom be. A táblázat a csoportok kódja mellett a nemek arányát, az átlagéletkort, valamint az eddigi éves olaszóra-számok összegét is tartalmazza (tehát ha valaki harmadik éve tanul olaszul heti három órában, a megfelelő oszlopban 9-es szám szerepel):

1. táblázat. A kísérletben részt vevő csoportok adatai

Osztály kódja	Lány	Fiú	Átlagos életkor (év)	Eddigi olaszóra-számok
A01	6	7	17,85	14
A02	10	3	16,77	10
K01	10	4	16,93	24
K02	13	2	16,67	11
M01	12	0	16,92	9 és 13
M02	10	6	18,25	14 és 18
S01	5	5	17,90	9 és 12
S02	7	4	16,27	6
S03	9	7	16,88	9 és 12
S04	13	0	16,85	7
S05	7	6	15,92	8
V01	8	6	16,86	11
V02	11	5	18,00	7 és 14
Összesen	121	55		

Azokban a sorokban, ahol az olaszórák számánál két érték is szerepel, vagy újonnan érkezett diákokról, vagy pedig több csoport összevonásáról van szó.

2.2 Módszer

A diákoknak egy 43 olasz és 10 magyar mondatból álló kérdőívet kellett kitölteniük. Az olasz mondatokhoz magyar fordításukat is mellékeltem annak érdekében, hogy a diákok kiindulhassanak a szó jelentéséből azoknál az igéknél is, amiket esetleg nem ismernek.

A 43 olasz mondat mindegyike a legkorábban elsajátítható összetett igeidőben, a *passato prossimo*-ban volt. A mondatok mindegyikében más ige szerepelt, ezek közül 28 segédigéje *essere*, 12 *averé*s, 3 ige segédige-használata pedig ingadozó. Az igéket a Magyarországon legszélesebb körben elterjedt középiskolai olasz nyelvkönyv, a *Nuovo Progetto italiano* (Magnelli–Marin 2013) 1a és 1b kötetének szöszedete alapján válogattam ki.

Az első, feleletválasztós feladatban a lehetséges két segédige közül kellett kiválasztani a szerintük helyeset (22 mondat), a másik feladat (21 mondat) pedig a nyelvtani helyesség megítélését célozta meg: a diákoknak arról kellett dönteniük, hogy a mondat helyes-e vagy sem, a helytelennek ítélt mondatokat javítaniuk kellett. A diákok tudták, hogy a *passato prossimo* segédigéjére kell különösen figyelniük.

A harmadik feladatban 10 magyar mondat nyelvtani helyességét kellett megítélni. Azt kívántam ezzel kiszűrni, hogy vannak-e nem magyar anyanyelvű diákok a mintában, de az eredmények átvizsgálása után nyilvánvalóvá vált, hogy a minta ebből a szempontból teljesen homogén: csaknem mindenki hibátlanul teljesítette a feladatot.

Módszertani problémákat vehet fel az a tény, hogy a két olasz nyelvű feladat pusztán nyelvtani jellegű volt, a diákoknak a tartalom helyett a formára kellett koncentrálni. Több kutatás talált összefüggéseket a kontextus és a köztesnyelv jellege között. Tarone (1982, idézi Ellis 1994: 145–147) egy kontinuumot feltételez, melynek két végpontján az úgynevezett „vernakuláris stílus” és az „óvatos stílus” található. Az előbbi az informális beszédre jellemző, ahol a hangsúly a tartalom van: a vernakuláris stílus inkább a pidgin nyelvekre emlékeztet, ugyanakkor ez a köztesnyelvi forma a leginkább konzisztens. Az óvatos stílus akkor jelentkezik, amikor a beszélő a tartalom helyett a formára koncentrálni: nagyobb arányban fordulnak elő helyes L2 formák vagy L1-ből érkező transzferek, így maga a köztesnyelvi stílus kevésbé konzisztens. Egy nyelvtani helyesség megítélését célzó feladat az óvatos stílust fogja előhívni, melyből bár azt megtudjuk, mit tanult meg a nyelvtanuló, arra nem derül fény, hogy spontán beszédhelyzetben mit használna. A jelen vizsgálatban azért választottam ezt a megoldást, mert így biztos lehettem benne, hogy minden vizsgálni kívánt ígéalak előfordul, és a diákok segédigét is választanak hozzá. A *passato prossimo* fejlődésének első fázisában ugyanis a L2 beszélők jellemzően segédige nélküli Part-ot használnak, mely egyelőre a perfektív aspektust jelöli, a segédige megjelenésével kerül kifejezésre az időbeliség is (Giacalone Ramat 1993: 375).

2.3 Az adatok feldolgozása, rendszerezése

A vizsgálatban kapott adatok feldolgozása során úgy döntöttem, hogy a diákokat nem egyesével vizsgálom, hanem több diákból álló csoportokat hasonlítok össze. Kutatásom célja nem egyéni fejlődési ütemek feltérképezése volt – bár a köztesnyelv általában az egyes nyelvtanulókra jellemző rendszer (Ellis 1994) –, inkább tendenciákat terveztem felvázolni.

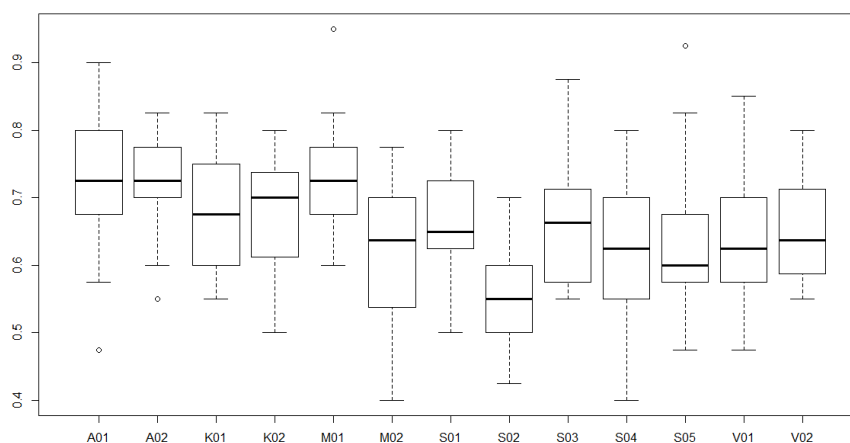
Két szempontból dolgoztam fel az adatokat. Az első az adott válaszok helyes-helytelen volta, a másik pedig a segédige-választás szerint történt. A két szempont nagyrészt átfedi egymást, ám a 3 ingadozó ígét, melyek mindkét segédigével állhatnak ugyanazon jelentésben, csak a második szempontból értékeltem, hiszen ezekben az esetekben nem beszélhetünk helyes / helytelen válaszokról.

A diákok csoportosítására kézenfekvő megoldásnak tűnt az osztályok összehasonlítása. Előnye, hogy így az életkor és a kapott oktatás szempontjából homogén csoportokat kapunk. Ám az egyes osztályok eredménye nagyon heterogénnek mutatkozott. A 2. ábra mutatja a helyes válaszok arányát az osztályokon belül:

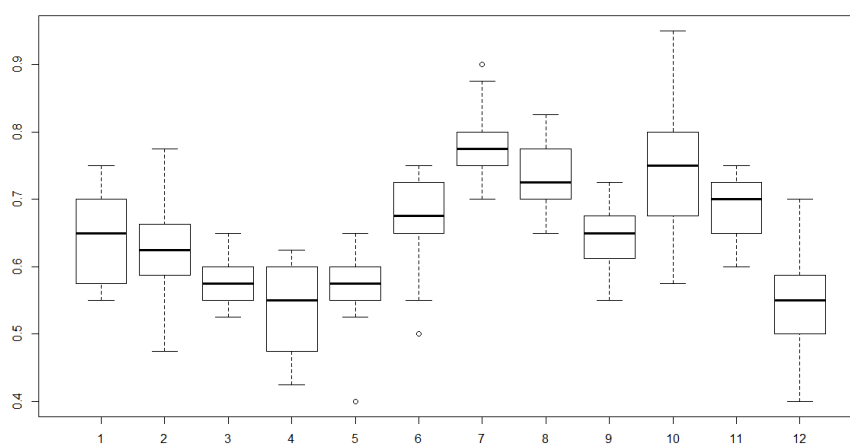
Látható, hogy az egyes osztályokba járó diákok teljesítménye nagyon eltérő: nem ritka a 35–40%-os különbség sem. Mivel nem az idegennyelv-elsajátítás külső faktorai állnak kutatásom középpontjában, helyesebbnek találtam az eredmény szempontjából homogén csoportokat létrehozni. Lightbrown (1984, idézi Ellis 1994: 113) megállapításával értek egyet: az idegennyelv-elsajátítás kutatásában mind az L1, mind az input, mind szociolingvisztikai faktorok szempontjából egymásnak ellenmondó eredmények születnek, ezért bár nem kizárt bizonyos fejlődési mintázatok léte – magam is ezeket igyekszem vizsgálni – ezek általános tendenciákkal való kölcsönhatását még nem sikerült felderíteni.

A külső faktorok (életkor, nem, eddigi olaszórák száma) kihagyásával csak az egyes kérdésekre adott helyes válaszokat vettem alapul a minta csoportosításánál. Az R statisztikai program segítségével bináris hierarchikus klaszteranalízist végeztem,

melynek során végül 12 klasztert különíttem el. A 3. ábra mutatja a klaszteranalízis során létrejött csoportok teljesítményét.

2. ábra. Az egyes osztályok által elért eredmények ábrázolása dobozdiagramon (x = osztály, y = helyes válaszok aránya)

3. ábra. A klaszterek eredményeinek ábrázolása dobozdiagramon (x = klaszter száma, y = helyes válaszok aránya)

A klaszteranalízis során a helyes válaszok szempontjából homogénebb csoportokat sikerült létrehozni. A dobozdiagramon látszik, hogy a klaszterek interkvartilis terje-

delme kisebb az 1. ábrán látott csoportokénál. A bináris analízis lehetővé teszi, hogy az egyes igékre adott helyes vagy helytelen válaszok mintázata alapján lehessen csoportosítani a tanulókat, hiszen mind az egyes adatok csoportokba rendezése, mind az egyes klaszterekben helyes választ kapott igék azonosítása megtörténik (Li 2006).

2.4 Eredmények

A 2. táblázatban azt követhetjük nyomon, hogy az egyes igékre klaszterenként milyen arányban érkezett helyes válasz. Az igék a teljes mintában kapott helyes válasz aránya szerinti növekvő sorrendben, a klaszterek pedig a helyes válaszok összesített aránya szerinti növekvő sorrendben vannak. Az igék mellett a Sorace-féle skála alapján történt besorolásuk található zárójelben. A cellák színezése a könnyebb áttekinthetőséget szolgálja: minél kisebb a cellában szereplő érték (tehát a helyes válaszok aránya), annál sötétebb a cella színe.

A kapott eredményekből egy elsajátítási szekvencia rajzolódik ki. Az elsajátítási mintázatok vizsgálatának nagy része longitudinális kísérletekhez kapcsolódik, ám hasonló szekvenciák kialakítása keresztmetszeti vizsgálatok során sem lehetetlen (Ellis 1994: 75). E tekintetben Dulay, Burt és Krashen (1982, idézi Chini 2005: 88) álláspontját követem, mely szerint az elsajátítás sorrendje különböző csoportok esetén az egyes elemek helyes használatának arányából állapítható meg.

A táblázatból az a (nem egészen kifejezett) tendencia is látható, hogy ha egy csoport tagjai nagy arányban választottak egy igéhez helyes segédigét, az adott ige feletti sorokban található igéket is helyesen használják. Tiszta formájában ez implikációs skálaként jelenne meg, ahol x érték helyessége magával vonzza a skálán felette elhelyezkedő y érték helyességét is (Rickford 2002). Ugyanakkor a fenti mintában nagyon nagy arányban fordulnak elő olyan deviáns értékek, melyek ellentmondanak ennek a szabálynak. Ez a vizsgálandó nyelvi elemek (az egyes igék) nagy számával magyarázható: bevezető tankönyvek (pl. Ellis 1994; Chini 2005; Rickford 2002) tanúsága szerint a tiszta implikációs skálák jellemzően maximum 8–10 elemet tartalmaznak listánk 40 elemével szemben.

Ha az összesített eredményeket a Sorace-féle kontinuummal vetjük egybe, azt láthatjuk, hogy a lista első hét helyén a skála két végpontjához, tehát az *averét* vagy *esserét* választó törzsigék csoportjához tartozó elemek vannak. A lista végén, az utolsó hat helyen a 6-os („irányított, mozgásos cselekvés”) és 4-es („állapot”) kategóriához tartozó igék állnak. A két végpont közötti helyeken minden kategóriához tartozó ige előfordul, a kép korántsem szabályos. Ez több tényezőnek is betudható. Törzsigéknek a rangsor közepén-alján elfoglalt helye magyarázható például az adott szó ritkább előfordulásával. Nyelvtanulók az L1-et beszélőknél nagyobb arányban támaszkodhatnak egy adott segédige + Part alak gyakoriságára, mint a szintaktikai-szemantikai környezetre (Rastelli 2010). Ugyanakkor a kapott eredmények nem támasztják alá, hogy közvetlen összefüggés lenne a szó gyakorisága és helyes használata között. A *Corpus e Lessico di Frequenza dell'Italiano Scritto (CoLFIS)*, egy online olasz írott nyelvi gyakorisági szótár adatai alapján a 3. táblázatban szereplő igék gyakorisága volt nagyobb 1000-nél (Bertinetto et al. 2005).

Látható, hogy a magas találati arányt elért 7-es kategóriájú igék közül egy sem szerepel a listán, a nagy gyakoriságú *riuscire* 'sikerül' és *bastare* 'elegendő' viszont kevés helyes választ kapott. Az okok különbözők lehetnek. Több ige (*aprire* 'kinyit', *kinyílik*, *finire* 'befejez, befejeződik', *cominciare* 'elkezd, elkezdődik', *continuare*

'folytat, folytatódik') a kérdőívben mediális jelentésében szerepel. A CoLFIS gyakorisága így ezekben az esetekben torzít, hiszen ugyanazon lemmához tartozónak veszi az igék mindkét jelentését.

2. táblázat. A klaszterek helyes válaszainak aránya igénként

ige	4	12	5	3	2	9	1	6	11	8	10	7
uscire (1)	1,00	0,91	1,00	0,94	1,00	1,00	1,00	0,88	1,00	1,00	1,00	1,00
andare (1)	1,00	0,82	0,77	1,00	1,00	1,00	0,80	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
pranzare (7)	0,93	1,00	1,00	1,00	0,91	0,87	1,00	0,59	1,00	1,00	0,96	0,84
venire (1)	0,93	0,36	0,77	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,96	0,96
giocare (7)	0,93	0,64	1,00	1,00	0,91	0,93	1,00	0,65	0,82	1,00	1,00	0,92
entrare (1)	0,86	0,64	0,92	1,00	0,91	1,00	0,60	0,94	0,91	1,00	0,96	1,00
ritornare (1)	0,86	0,64	0,69	0,94	0,91	0,93	1,00	0,82	0,91	1,00	1,00	0,96
sparire (2)	0,86	0,91	0,92	0,94	0,91	1,00	0,20	1,00	1,00	1,00	0,83	1,00
piacere (4)	0,79	1,00	0,85	0,72	1,00	1,00	0,60	0,76	1,00	0,92	0,96	0,84
morire (2)	0,14	0,55	0,92	1,00	0,91	0,93	1,00	1,00	1,00	1,00	0,96	0,96
rimanere (3)	0,57	0,45	0,77	0,72	1,00	0,93	1,00	1,00	1,00	1,00	0,87	0,88
arrivare (1)	0,86	0,36	0,69	0,78	1,00	1,00	1,00	1,00	0,73	0,92	0,87	0,92
partire (1)	0,93	0,36	0,69	0,89	0,91	0,73	1,00	0,88	0,91	0,92	1,00	0,88
nascere (2)	0,07	1,00	0,38	0,83	0,91	0,93	1,00	1,00	0,82	0,92	1,00	1,00
succedere (2)	0,36	0,73	0,69	0,89	0,73	0,87	0,80	0,82	0,73	1,00	0,83	0,96
dormire (5)	0,79	0,91	0,38	1,00	0,91	0,40	1,00	0,24	1,00	0,92	0,96	0,60
fumare (7)	0,79	0,73	0,92	1,00	1,00	0,40	1,00	0,06	0,45	1,00	0,87	0,88
continuare (3)	0,79	0,55	0,77	0,67	0,18	0,80	0,60	0,65	0,82	0,92	0,70	0,96
cadere (1)	0,86	0,73	0,38	0,56	0,64	0,93	0,20	0,88	0,64	0,92	0,70	0,92
cambiare (2)	0,50	0,45	0,38	0,44	0,27	0,93	1,00	0,88	0,45	0,92	0,74	0,84
dimagrire (2)	0,43	0,64	0,92	0,28	0,36	0,87	0,20	0,88	0,82	0,54	0,83	0,92
aprire (2)	0,21	0,73	0,69	0,33	0,73	0,93	0,20	0,94	0,45	0,85	0,65	0,92
reagire (7)	0,86	0,18	0,46	0,83	0,55	0,60	0,80	0,35	0,27	0,92	0,96	0,76
esplodere (2)	0,29	0,91	0,31	0,28	0,27	0,87	0,00	0,88	1,00	0,85	0,70	0,96
soffiare (4)	0,93	0,45	0,62	0,83	0,91	0,00	1,00	0,06	0,36	0,85	0,65	0,40
saltare (6)	0,71	0,18	0,69	0,56	0,45	0,93	0,00	0,76	0,64	0,92	0,22	0,84
ballare (6)	0,57	0,27	0,46	0,72	0,45	0,33	1,00	0,35	0,09	0,69	0,96	0,48
finire (2)	0,43	0,36	0,62	0,11	0,09	0,13	0,60	0,59	1,00	0,62	0,61	1,00
esagerare (7)	0,50	0,27	0,69	0,28	0,64	0,13	0,80	0,94	0,36	0,46	0,17	0,72
sembrare (4)	0,43	0,36	0,23	0,22	0,64	0,33	0,60	0,71	0,64	0,00	0,83	0,92
scadere (2)	0,36	0,27	0,00	0,06	0,36	0,73	0,00	0,71	0,91	1,00	0,43	0,96
cominciare (2)	0,07	0,45	0,38	0,39	0,27	0,13	0,60	0,82	0,64	0,31	0,70	1,00
mancare (4)	0,00	0,82	0,08	0,28	0,27	0,73	0,00	0,94	0,82	0,31	0,78	0,72
abitare (7)	0,29	0,36	0,54	0,44	0,27	0,27	1,00	0,00	0,36	0,62	0,78	0,00
riuscire (4)	0,21	0,18	0,23	0,00	0,82	0,27	0,60	0,24	0,55	0,15	0,43	0,44
bastare (4)	0,21	0,36	0,15	0,00	0,18	0,33	0,00	0,47	0,82	0,00	0,61	0,48
costare (4)	0,00	0,45	0,15	0,11	0,09	0,27	0,00	0,76	0,00	0,31	0,48	0,72
correre (6)	0,00	0,27	0,23	0,00	0,09	0,13	1,00	0,29	0,00	0,23	0,39	0,32
viaggiare (6)	0,07	0,36	0,31	0,11	0,36	0,00	0,40	0,00	0,36	0,08	0,22	0,20
camminare (6)	0,21	0,36	0,23	0,06	0,27	0,00	0,20	0,00	0,18	0,00	0,30	0,20

3. táblázat. A leggyakoribb igék kategóriái és találati arányuk

igék	gyakoriság	kategória	helyes válaszok aránya
uscire	1267	1	0,98
andare	4400	1	0,95
venire	1977	1	0,91
entrare	1149	1	0,89
rimanere	1607	3	0,85
arrivare	2614	1	0,84
nascere	1169	2	0,82
continuare	1388	3	0,70
aprire	1080	2	0,64
finire	1586	2	0,51
sembrare	2447	4	0,49
cominciare	1427	2	0,48
riuscire	2050	4	0,34
bastare	1132	4	0,30

Bár kutatásomban külső faktorokat közvetlenül nem vizsgáltam, érdemesnek tartottam összevetni a klaszterek eredményeit a klasztereket alkotó diákok életkorával, heti olaszóra-számával, valamint nemével. Az első két változó nem korrelált az eredményekkel, ám a fiúk aránya az egyes klasztereken belül igen: $r(10) = -0,698$, $p < 0,05$. Sok kutatás ténylegesen a nők jobb idegen nyelvi teljesítményéről számol be (pl. Boyle 1987, idézi Ellis 1994: 202), ám mintám mérete és alacsony reprezentativitása nem teszi lehetővé ennek alátámasztását, hiszen az eredmény más külső tényezőknél (oktatási módszerek, olasz nyelvet választók aránya stb.) is betudható.

A 4. táblázat azt ábrázolja, hogy az egyes igékhez milyen arányban rendeltek a tanulók *essere* (1,00) és *avere* (2,00) segédigét. Az igék sorrendje a legegyszerűbben *esserét* választótól az egyértelműen *averét* választókig terjed, a klaszterek sorrendje a legtöbb *averét* választótól halad. Minél sötétebb egy cella (és minél nagyobb egy érték), annál nagyobb arányban kapott az adott ige *avere* segédigét.

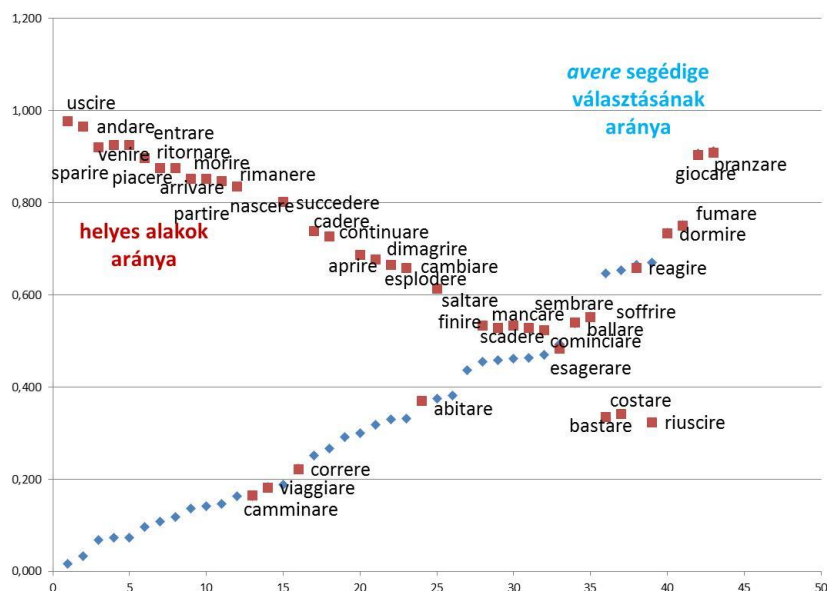
Az eredményekből hasonló implikációs jellegű tendencia rajzolódik ki, mint a 3. táblázatnál. Ha egy klaszter tagjai a lista alján lévő igékhez *essere* segédigét rendeltek, valószínű, hogy a sorban fölötte elhelyezkedő igéknél is ezt választják. Ha a Sorace-féle skálával vetjük össze a kapott eredményeket, azt állíthatjuk, hogy az *esserét* választó törzsigék mind a lista elején, az *averét* választó törzsigék pedig a végén állnak. A 2–6-os kategóriába tartozó igék használata ingadozóbb, ám bizonyos összhangot itt is találhatunk az eredmények és Sorace kategóriái között.

Mint már arról korábban szó volt, a vizsgálatban 28 *esserés*, 12 *averés* és 3 ingadozó tárgyatlan ige szerepelt. A 3. táblázat adataival összevetve az eredményeket, általában elmondható, hogy a helyes válaszok számát tekintve rosszabbul teljesítő klaszterekben az *averés* változatok vannak túlsúlyban. Ez – bár a minta kis mérete nem tesz lehetővé ilyen mérvű következtetéseket – összhangban áll Oshita (2001) már említett unakkuzatívcsapda-hipotézisével: alacsonyabb nyelvi szinteken a tárgyatlan igék egységesen, az unergatív igéknek megfelelő módon viselkednek.

A 4. ábra a 3. és a 4. táblázat eredményeit összesítve mutatja be (a 4. táblázat értékeiből a jobb ábrázolás érdekében 1,00-t levontam).

4. táblázat. A segédige-választás arányai klaszterenként

igék	1	4	3	5	2	12	8	10	11	9	7	6
uscire (1)	1,00	1,00	1,06	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,12
andare (1)	1,20	1,00	1,00	1,23	1,00	1,18	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
venire (1)	1,00	1,07	1,00	1,23	1,00	1,64	1,00	1,04	1,00	1,00	1,04	1,00
sparire (2)	1,80	1,14	1,06	1,08	1,00	1,00	1,00	1,17	1,00	1,00	1,00	1,00
entrare (1)	1,40	1,14	1,00	1,08	1,09	1,36	1,00	1,04	1,09	1,00	1,00	1,06
ritornare (2)	1,00	1,14	1,06	1,25	1,09	1,36	1,00	1,00	1,09	1,07	1,04	1,18
piacere (4)	1,40	1,08	1,28	1,15	1,00	1,00	1,08	1,04	1,00	1,00	1,13	1,24
morire (2)	1,00	1,85	1,00	1,08	1,09	1,45	1,00	1,04	1,00	1,07	1,04	1,00
rimanere (3)	1,00	1,43	1,28	1,23	1,00	1,50	1,00	1,13	1,00	1,07	1,12	1,00
arrivare (1)	1,00	1,14	1,22	1,31	1,00	1,56	1,08	1,13	1,27	1,00	1,08	1,00
partire (2)	1,00	1,07	1,11	1,31	1,09	1,60	1,08	1,00	1,09	1,27	1,12	1,12
camminare (6)	1,20	1,21	1,06	1,23	1,27	1,36	1,00	1,30	1,18	1,00	1,20	1,00
nascere (2)	1,00	1,93	1,17	1,62	1,09	1,00	1,08	1,00	1,18	1,07	1,00	1,00
succedere (2)	1,20	1,64	1,11	1,31	1,11	1,27	1,00	1,17	1,27	1,13	1,04	1,18
viaggiare (6)	1,40	1,07	1,11	1,31	1,36	1,40	1,08	1,23	1,36	1,00	1,20	1,00
correre (6)	2,00	1,00	1,00	1,23	1,09	1,27	1,25	1,39	1,00	1,14	1,33	1,29
cadere (1)	1,80	1,14	1,44	1,62	1,36	1,11	1,08	1,30	1,36	1,07	1,08	1,12
continuare (3)	1,40	1,21	1,33	1,23	1,82	1,40	1,08	1,30	1,18	1,20	1,04	1,35
appartenere (4)	1,60	1,57	1,33	1,38	1,64	1,22	1,31	1,26	1,27	1,20	1,08	1,12
cambiare (2)	1,00	1,50	1,56	1,62	1,73	1,55	1,08	1,26	1,55	1,07	1,13	1,12
dimagrire (2)	1,80	1,57	1,72	1,08	1,60	1,30	1,46	1,14	1,18	1,13	1,08	1,12
aprire (2)	1,80	1,79	1,67	1,31	1,20	1,27	1,15	1,35	1,55	1,07	1,08	1,06
esplodere (2)	2,00	1,71	1,72	1,69	1,73	1,09	1,15	1,24	1,00	1,13	1,04	1,12
vivere (4)	1,40	1,57	1,39	1,46	1,27	1,64	1,62	1,57	1,27	1,21	1,16	1,18
abitare (4)	2,00	1,31	1,44	1,54	1,27	1,36	1,62	1,78	1,36	1,27	1,00	1,00
saltare (6)	2,00	1,23	1,41	1,31	1,55	1,80	1,08	1,78	1,36	1,07	1,16	1,24
piovere (4)	1,80	1,64	1,61	1,77	1,45	1,45	1,46	1,43	1,27	1,20	1,20	1,35
finire (2)	1,40	1,57	1,89	1,38	1,91	1,64	1,38	1,36	1,00	1,86	1,00	1,38
sembrare (4)	1,40	1,57	1,78	1,77	1,36	1,60	2,00	1,17	1,36	1,67	1,04	1,29
scadere (2)	2,00	1,64	1,94	2,00	1,60	1,67	1,00	1,55	1,09	1,27	1,04	1,29
cominciare (2)	1,40	1,92	1,61	1,62	1,70	1,55	1,69	1,30	1,36	1,87	1,00	1,18
mancare (4)	2,00	2,00	1,72	1,92	1,73	1,18	1,69	1,22	1,18	1,21	1,28	1,06
esagerare (7)	2,00	1,50	1,29	1,69	1,64	1,30	1,46	1,17	1,36	1,14	1,72	1,94
ballare (6)	2,00	1,57	1,72	1,46	1,45	1,27	1,69	1,96	1,09	1,33	1,48	1,35
soffrire (4)	2,00	1,93	1,83	1,62	1,91	1,50	1,85	1,65	1,36	1,00	1,40	1,06
reagire (7)	1,80	1,86	1,83	1,46	1,55	1,22	1,92	1,96	1,27	1,60	1,76	1,35
riuscire (4)	1,40	1,79	2,00	1,77	1,18	1,80	1,85	1,57	1,45	1,71	1,56	1,76
bastare (4)	2,00	1,79	2,00	1,83	1,82	1,56	2,00	1,36	1,18	1,64	1,50	1,53
costare (4)	2,00	2,00	1,89	1,83	1,91	1,50	1,69	1,52	2,00	1,73	1,28	1,24
dormire (5)	2,00	1,79	2,00	1,38	1,91	1,91	1,92	1,96	2,00	1,43	1,60	1,24
fumare (7)	2,00	1,79	2,00	1,92	2,00	1,73	2,00	1,87	1,45	1,40	1,92	1,06
giocare (7)	2,00	1,93	2,00	2,00	1,91	1,70	2,00	2,00	1,82	1,93	1,92	1,65
pranzare (7)	2,00	1,93	2,00	2,00	1,91	2,00	2,00	1,96	2,00	1,87	1,84	1,63

4. ábra. A helyes válaszok és a segédige-választás összefüggései (piros négyzet = 3. táblázat, kék rombusz = 4. táblázat összesített eredménye)

Azokról az igékről kell számot adnunk, melyek nagy arányban kaptak helytelen segédigét, melyek nem illeszthetők rá a helyes alakok által alkotott görbére. A *camminare* 'sétál', *viaggiare* 'utazik', *correre* 'fut' esetében a magyarázat az lehet, hogy ezekhez a mozgást jelölő igékhez a diákok az *andare* 'megy', *venire* 'jön' stb. mintájára választottak *essere* segédigét. Valójában ezeknél az igéknél is lehetséges *essere* segédige, de csak télikus jelentésben:

[11] *Gianni ha camminato per tre ore* ('Gianni két órát sétált')

[12] *Gianni è camminato a casa* ('Gianni hazasétált')

A kérdőívben a [11]-es példához hasonló, atélikus jelentésben álltak az igék, így a télikusság szerint megkülönböztetés hiánya is okozhatta a hibás alakok túlsúlyát.

Az *avere* segédigével járó *abitare* 'lakik' a hasonló jelentésű, ámde ingadozó segédige-választó *vivere* 'él' analógiájára működött: 0,395 és 0,413 az *avere* választási aránya ennél a két igénél. A *riuscire* 'sikerül' ige alanya ÁGENS szerepűnek tűnhet:

[13] *Sono riuscito a fare il compito* ('Sikerült megcsinálnom a feladatot', szó szerint 'Sikerültem megcsinálni a feladatot')

Láttuk, hogy az ÁGENS szerep rendszerint az unergatív, *averés* igékkel párosul. A *riuscire* esetében azonban történetileg motivált az *essere* segédige használata: az unakkuzatív *uscire* 'kimegy' igéből származik.

A *costare* 'kerül (pénzbe)' és a *bastare* 'elegendő' esetében pedig az a magyarázat kínálkozik, hogy a *CoLFIS* adatai szerint a nem összetett *imperfetto* (folyamatos múlt) időben is nagyarányú a használatuk.

3 Összegzés

Megállapítható, hogy a kísérletben részt vevő diákok L2 olasz köztesnyelve eltérő mértékben tartalmaz a segédige-választásra vonatkozó szabályokat, és ezekből – bizonyos keretek között – implikációs hierarchia építhető fel. Általánosabb következtetéseket az unakkuzatív-unergatív szembeállításra azért nehéz megfogalmazni, mivel a unakkuzatív mondatok többi jellegzetes szintaktikai tulajdonságát (argumentum helyettesítése a *ne* partikulával, PartP-s predikátum) nem vizsgáltam. Így arra nem deríthetett a kutatás fényt, hogy például az unakkuzatívcsapda-hipotézis ezeknél a tulajdonságoknál is működésbe lép-e.

A további kutatás szempontjából szintén fontos kérdés a Sorace-féle skálán 6-os számmal jelzett, irányított mozgásos cselekvést jelölő igék (pl. *correre*, *camminare*, *viaggiare*) kettős természete a cselekvés télikussága szempontjából. Ezt és a *cominciare*, *finire* típusú tárgy-as-mediális igék viselkedését vizsgálva arra is választ kaphatnánk, mikor alakul ki a köztesnyelvben ezen igéknél mindkét segédige kiválasztásának lehetősége.

A tárgyatlan igék viselkedése olasz L2 köztesnyelvekben az ezekről az igékről szóló nyelvészeti kutatások számára is szolgálhat új eredményekkel, ám az olasz L2 kutatása elsősorban a nyelvpedagógia segítségére lehet. A formális oktatásnak figyelembe kell vennie a természetes elsajátítás mechanizmusait, sorrendjét, hiszen csak így segítheti a nyelvi formák pontos alkalmazását (Bettoni 2007; Ellis 1994: 627). Ennélfogva a tárgyatlan igék összetett igeidős alakjainak oktatását érdemes *essere* és *avere* törzsigékkel kezdeni. Amikor a nyelvű tanulók ezeket és periférikus igék nagy részét már biztonsággal használják, kiemelt figyelmet kell fordítani a mediális és a *correre*-típusú igékre.

Irodalom

- Bettoni, C. 2007. *Imparare un'altra lingua*. Róma–Bari: Editori Laterza.
- Boyle, J. 1987. Sex differences in listening vocabulary. *Language Learning*, 37(2): 273–284.
- Chini, M. 2005. *Che cos'è la linguistica acquisizionale*. Róma: Carocci Editore.
- Csirmaz, A. 2008. Igei argumentumszerkezet. In: Kiefer, F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4: A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 185–227.
- Dulay, H., Burt M., Krashen S. 1982. *Language Two*. New York: Oxford University Press.
- É. Kiss, K. 2003. Mondattan. In: É. Kiss, K., Kiefer F., Siptár P. (szerk.) *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 15–186.
- Ellis, R. 1994. *The study of second language acquisition*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Eszes, B. 2002. A lexikon az LFG-ben. In: Kálmán, L., Trón V., Varasdi K. (szerk.) *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 133–160.
- Giacalone Ramat, A. 1993. Italiano di stranieri. In: Sobrero, A. A. (szerk.) *Introduzione all'italiano contemporaneo: La variazione e gli usi*. Róma–Bari: Editori Laterza.
- Krashen, S. 1982. *Principles and practice in second language acquisition*. London: Pergamon.
- Li, T. 2006. A general model for clustering binary data. In: *KDD '05. Proceedings of the eleventh ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery in data mining* (Chicago, 2005. augusztus 21–24.). New York: ACM. 188–197. Elérhető: <http://www.cise.ufl.edu/~cis4930fa07dm/project/p188-li.pdf>. Letöltve: 2015. 06. 08.
- Lightbrown, P. 1984. The relationship between theory and method in second language acquisition. In: Davies, A., Cripser C. and Howatt A. P. R. (szerk.) *Interlanguage*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Loporcaro, M. 2006. L'allineamento attivo-inattivo e il rapporto fra lessico e morfosintassi. In: Cresti, E. (szerk.) *Prospettive nello studio del lessico italiano*. Atti del IX Congresso della

- Società Internazionale di Linguistica e Filologia Italiana (SILFI) (Firenze, 2006. június 14–17.). Firenze: FUP. I. 311–320.
- Loporcaro, M. 2007. On triple auxiliation in Romance. *Linguistics*, 45(1): 173–222.
- Magnelli, S., Marin, T. 2013. *Nuovo Progetto italiano 1a, 1b*. Róma: Edilingua.
- Oshita, H. 2001. The unaccusative trap in second language acquisition. *Studies in Second Language Acquisition*, 23(2): 279–304.
- Perlmutter, D. M. 1978. Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. In: *Proceedings of the 4th annual meeting of the Berkeley Linguistic Society* (Berkeley, 1978. február 18–20.). Berkeley: University of California. 157–189. Elérhető: <http://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/BLS/article/view/2198/1968>. Letöltve: 2015. 06. 08.
- Rastelli, S. 2010. *Knowledge and processing of auxiliaries in a second language: An eye-tracking study on auxiliary selection in L2 Italian*. Előadásabsztrakt. *Going Romance 24*, Universiteit Leiden, Leiden, 2010. december 9. Elérhető: <http://media.leidenuniv.nl/legacy/rastelli.pdf>. Letöltve: 2015. 06. 08.
- Rickford, J. R. 2002. Implicational scales. In: Chambers, J. K., Trudgill P., Schilling-Estes N. (szerk.) *The handbook of language variation and change*. Oxford: Blackwell. 142–167. Elérhető: <http://www.johnrickford.com/portals/45/documents/papers/Rickford-2002a-Implicational-Scales.pdf>. Letöltve: 2015. 06. 08.
- Rohlf, G. 1969. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti III: Sintassi e formazione delle parole*. Torino: Editore Einaudi.
- Salvi, G., Vanelli, L. 2004. *Nuova grammatica italiana*. Bologna: Il Mulino.
- Selinker, L. 1972. Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 10(1–4): 209–231.
- Sorace, A. 2000. Gradients in auxiliary selection with intransitive verbs. *Language*, 76(4): 859–890.
- Tarone, E. 1982. Systematicity and attention in interlanguage. *Language Learning*, 32(1): 69–84.

Források

- Bertinetto, P. M., Burani C., Laudanna A., Marconi L., Ratti D., Rolando C., Thornton A. M. 2005. *Corpus e Lessico di Frequenza dell'Italiano Scritto (CoLFIS)*. Elérhető: <http://linguistica.sns.it/CoLFIS/Home.htm>. Letöltve: 2015. 06. 08.

Magánhangzó-időtartamok alakulása a hangsor hossza és az életkor függvényében

Krepsz Valéria

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
krepszvaleria@gmail.com

Kivonat: A korábbiakban számos kutatás igazolta a növekvő szóhosszúság hatására bekövetkező magánhangzóidőtartam-csökkenési tendenciát. Nem készültek azonban vizsgálatok spontán beszéd, illetve különböző életkorú beszélők beszédprodukciónja alapján. A jelen kutatás célja a nem kontrollált hangmintában megjelenő magánhangzók időtartamának vizsgálata a szótagszám és az életkor függvényében. A kutatás kérdései, hogy (1) a spontán beszéd jellemzői mellett is érvényesül-e az időtartam-csökkenés a szótagszám növekedésével; (2) kimutatható-e különbség a tendenciában a különböző életkori csoportok esetében. Hipotéziseink: (i) a spontán beszédben is érvényesül a magánhangzók időtartamának rövidülése a szótagszám növekedésével, (ii) a tendencia a gyermekeknél fog legkevésbé igazolódni, legerőteljesebben pedig a felnőtteknél lesz adathozható, (iii) a tinédzserek időtartamértékei a gyermekek eredményeihez állnak közelebb. Hipotéziseink részben igazolódtak, a növekvő szótagszám hatására csökkent a magánhangzók időtartama. A redukció mértéke eltérő volt a különböző korosztályok produkciójában.

1 Bevezetés

A magánhangzók időtartamának vizsgálata korábban számos kutatás tárgyát képezte. A vizsgálatok főként arra a kérdésre igyekeztek választ találni, hogy a magánhangzó időtartamát meghatározó paraméterek közül, egy-egy tényező miként befolyásolja az adott szegmentum időzítését (Gósy–Beke 2010). A beszédhangok fizikai időtartamát a különböző tényezők egymással szoros kölcsönhatásban hozzák létre. Hatással van az időzítésre többek között a beszélő személye, a kontextus, továbbá az adott hang akusztikai szerkezete is. A magyar magánhangzók temporális sajátosságait meghatározza az adott magánhangzó minősége, a szó- és szótaghangsúly, a szótag típusa, a hangerő, a beszéddallam, a szomszédos beszédhangok minősége, a beszéd- és artikulációs tempó, a vizsgált hang adott szótagban, szóban, illetve megnyilatkozásban elfoglalt helye (Magdics 1966; Kassai 1982; Van Santen 1992; Kovács 2002; Gósy 2004; Yang 2004; Olaszky 2006; Gósy–Beke 2010). A befolyásoló paraméterek nagy számából adódóan nehezített ezen tényezők hierarchikus elrendezése.

Az időtartamértékek változása a percepció számára is könnyen felismerhető, így a kutatások már a XX. század elején megkezdődtek. Az első – magyar nyelvű magánhangzók időtartamát vizsgáló – tanulmányok (pl. Gombocz–Meyer 1909) már az 1900-as évek elején jelentek meg. Ezek felolvasott szövegekben, izolált ejtésben és

utánmondásban vizsgálták a beszédhangok temporális sajátosságait. A spontán beszéd alapján történő elemzések megjelenése napjainkig meglehetősen sporadikus. Ez főként abból adódik, hogy neheztelt a nem kontrollált hanganyag rögzítése és elemzése. A felolvasott hanganyagokhoz, illetve az izolált ejtésben adatolt eredményekhez viszonyítva a spontán beszédben megjelenő időtartamértékek általában rövidebbek. Minél rövidebb a képzési idő, annál nagyobb az átfedés a rövid-hosszú hangok között (ennek mértéke függ a magánhangzópár artikulációs sajátosságaitól) (Gósy 2004).

A magánhangzók időtartamának egyik meghatározó tényezője a beszédtempó. Minél hosszabb a magánhangzók időtartama nyugodt beszédtempó esetén, annál fokozottabb a rövidülés a felgyorsult tempóban (Magdiics 1969).

A tempógyorsulási tendencia bizonyítására szolgálnak az elsőként Gombocz és Meyer által elvégzett (1909), majd Tarnóczy által (1965), később Kassai által (1993) megismételt kísérlet eredményei, amelyekben összehasonlították a *tát*, *tátog*, *tátogat*, *tátogatók*, *tátogatóknak* szavakban megjelenő magánhangzók időtartamát. Az eredményeik alapján megállapítható volt, hogy az ugyanazon hangkörnyezetben elhelyezkedő magánhangzók megvalósulása annál rövidebb, minél hosszabb hangsorban jelenik meg. Ez a tendencia minden vizsgálat alkalmával érvényesült (1. táblázat).

1. táblázat. A hangsorterjedelem és az időtartam összefüggése 1909-ben, 1965-ben és 1992-ben (Kassai 1993 alapján)

		tát	tátog	tátogat	tátogatók	tátogatóknak	
A magánhangzók időtartama (ms)		1909	272	242	209	190	182
	<i>á</i>	1965	210	180	140	120	110
		1992	227	176	141	117	117
		1909		118	94	79	79
	<i>o</i>	1965		155	95	85	80
		1992		110	78	58	55
		1909			109	87	86
	<i>a</i>	1965			115	105	90
		1992			102	94	78
		1909				221	172
	<i>ó</i>	1965				130	110
		1992				117	102
		1909					-
	<i>a</i>	1965					140
		1992					94

A három vizsgálati időszak eredményeit összevetve azt találták, hogy az idő előrehaladtával közeledtek egymáshoz a rövid és hosszú magánhangzók időtartamértékei, részben a fonetikailag rövid magánhangzók nyúlásával, részben a fonetikailag hosszú magánhangzók rövidülésével (Kassai 1993). A beszédtempó-gyorsulási ten-

dencia egyik következménye lehet tehát a beszédhangok időviszonyainak átrendeződése (Bóna 2009).

A hangsúly figyelembevételével az eredmények azonban azt mutatták, hogy a növekvő szóhosszúság eltérően hat a hangsúlyos rövid és hosszú magánhangzókra. A két és három szótagú szavakban a hangsúlyos rövid magánhangzók kisebb mértékben rövidültek, mint a hosszú magánhangzók (White–Mády 2008). Más kutatások a rövid-hosszú magánhangzó-időtartamok összevetésével arra jutottak, hogy a hosszú magánhangzók időtartama csökkent, a rövid magánhangzók időtartama azonban nem rövidült a szóhosszúság növekedésével (Kohári 2012).

A szóhosszúság magánhangzó-időtartamokra gyakorolt hatása nem tekinthető univerzális jelenségnek. A tendencia nem érvényesül például finn nyelven (Suomi 2007), szemben az angollal, svédvel és hollanddal, ahol már igazolták a növekvő szóhosszúság hatására bekövetkező magánhangzóidőtartam-csökkenést (pl. angol: Lehiste 1972; Turk–Shattuck–Hufnagel 2000; svéd: Lindblom 1968; holland: Nooteboom 1972). A tendencia feltételezett oka, hogy a beszélők igyekeznek a különböző hosszúságú szavakat hasonló idő alatt ejteni. Feltételezések szerint a kiegyenlítődés törvényének háttérében az áll, hogy az egyes szavak összetartozását az egymáshoz közelebb eső időzítés jelöli (Xu 2009).

A beszédtempó mellett a magánhangzók időtartamának másik alapvetően meghatározó tényezője a beszélő életkora. A gyermekek beszédprodukciója számos akusztikai-fonetikai szempont szerint, így a magánhangzó-időtartamok tekintetében is jelentősen eltér a felnőtt beszélők produkciójától. Gyermekkorban változik a toldalékcso hossza, alakja és térfogata, amely befolyásolja a magánhangzók megvalósítását (Gósy 2004). A gyermekek megnyilatkozásaira hatással vannak a fiziológiás és hormonális változások. Fiatal életkorban a beszélők kevesebb beszédrutinnal, kommunikációs tapasztalattal rendelkeznek. A gyermekek artikulációs működései gyakorlatlanabbak, kisebb mértékben automatizáltak. Artikulációs- és beszédtempójuk lassabb, és jellemzően az életkor előrehaladtával válik fokozatosan gyorsabbá (Deme 2012; Laczkó 2009; Auszmann 2014). A beszédképző szervek változásából és a motoros működések gyakorlatlanságából adódóan eltérés mutatkozik a magánhangzók megvalósításában a különböző akusztikai-fonetikai szempontok szerint. Fiatalabb és idősebb korosztály esetében is nagy individuális különbségek jellemzik a beszédprodukciót.

A szavak időzítési sajátosságainak vizsgálata rámutatott, hogy a beszélő életkora a szóidőtartamok alakulására is hatással van. A szavak időtartama a kilencéves beszélők megnyilatkozásaiban szignifikánsan hosszabb volt, mint a felnőttek beszédében, és mindkét csoportnál fokozatosan nőtt az időtartam a szótagszám növekedésével. Szignifikáns eltérés a gyermekeknél 5, a felnőttek beszédében 7 szótagig volt kimutatható. Az életkor és a szóidőtartamok kapcsolata részben az artikulációs tempó különbségével, részben a két életkori csoport eltérő beszédtervezési folyamataival magyarázható (Horváth 2014).

A jelen kutatás célja a spontán beszédben megjelenő magánhangzók időtartamának vizsgálata a szavak szótagszámának és a beszélők életkorának függvényében. A kutatás kérdése, hogy az életkor előrehaladtával bekövetkező fiziológiai változások, továbbá a növekvő artikulációs gyakorlottság és beszédrutin hogyan befolyásolja a magánhangzó-időtartamok alakulását a növekvő szóhosszúság függvényében.

A vizsgálat megkezdése előtt a következő hipotéziseket állítottuk fel: (i) a spontán beszédben is érvényesül a magánhangzó időtartamának rövidülése a szótagszám növekedésével, (ii) a tendencia a gyermekeknél fog legkevésbé igazolódni, legerőteljesebben pedig a felnőtteknél lesz adatolható, (iii) a tinédzserek

beszédprodukciónak megjelenő időtartamértékek a gyermekek eredményeihez állnak közelebb.

2 Anyag, módszer, kísérleti személyek

A jelen kutatásban vizsgáltuk a magánhangzók időtartamát, amelyeket a vizsgált hangot tartalmazó szó szótag- és hangszáma, az adott magánhangzó minősége és előfordulási gyakorisága szerint vetettünk össze. A vizsgálathoz a GABI gyermeknyelvi adatbázis (Bóna et al. 2014), a TiniBEA (Gyarmathy–Neuberger 2015) és a BEA (Gósy 2012) felnőtt nyelvi spontán beszéd adatbázisból 10 gyermek (átlagéletkor: 8 év), 10 tinédzser (átlagéletkor: 16 év) és 10 felnőtt (átlagéletkor: 32 év) beszélő hanganyagát választottuk ki. Minden korcsoportból 5 férfi és 5 nő hanganyagából 5 percnyi spontán narratívát elemeztünk. A hanganyagot a Praat 5.1 programban az oszcillogram és a spektrogram figyelembevételével, folyamatos auditív ellenőrzés mellett manuálisan szakasz-, szószinten annotáltuk (Boersma–Weenink 2009). Vizsgáltuk a megnyilatkozások tartalmas szavaiban megjelenő magánhangzók időtartamát. Nem vettük figyelembe a töltelékszavakat (pl. *tehát, akkor, hát* stb.), azaz a közlésbe tartalmilag nem illeszkedő, amelyek megjelenése sem grammatikailag sem szemantikailag nem magyarázható, funkciójukat tekintve a diszharmónia egyfajta feloldását segítő szavakat (Gósy–Horváth 2009). Az elemzett magánhangzó időtartamértékeket egy erre a célra készített Praat szkript segítségével nyertünk ki. A magánhangzók időtartamát utolsó hangjának végétől a folytatás első hangjának kezdetéig mértük. A magánhangzók időtartamát a formásszerkezet kezdetéhez és végéhez igazítottuk az oszcillogram, a spektrogram és az auditív információk segítségével. A nem egyértelmű hanghatárok esetében, például a nazális mássalhangzó vagy approximáns közelében, a hanghatárt a formánsátmenet felénél határoztuk meg. Összesen 5250 magánhangzót elemeztünk ($n_{\text{felnőtt}} = 1975$; $n_{\text{tinédzser}} = 2019$ $n_{\text{gyerek}} = 1256$). Az adatolt értékeket összevetettük a beszélők életkora mentén. A statisztikai elemzést (varianciaanalízis, összetartozó mintás elemzés; párosított *t*-próba) az SPSS szoftverrel végeztük el.

A magánhangzók időtartam-csökkenési tendenciáinak összevetéséhez arányskálát hoztunk létre. A legnagyobb időtartamot (amely minden esetben az egy szótagú szavakban megjelenő magánhangzók időtartama volt) tekintettük a viszonyítás alapjának (100%-nak). Ez az összehasonlítás alapjául szolgáló érték kategóriánként eltért az összevetés szempontjától függően. A rövidebb (nagyobb szótagszámú szavakban megjelent) magánhangzók értékeit ezzel osztottuk, majd szoroztuk százzal, így kiszámítva a csökkenés mértékének százalékos értékét.

3 Eredmények

3.1 Hangzógyakoriság

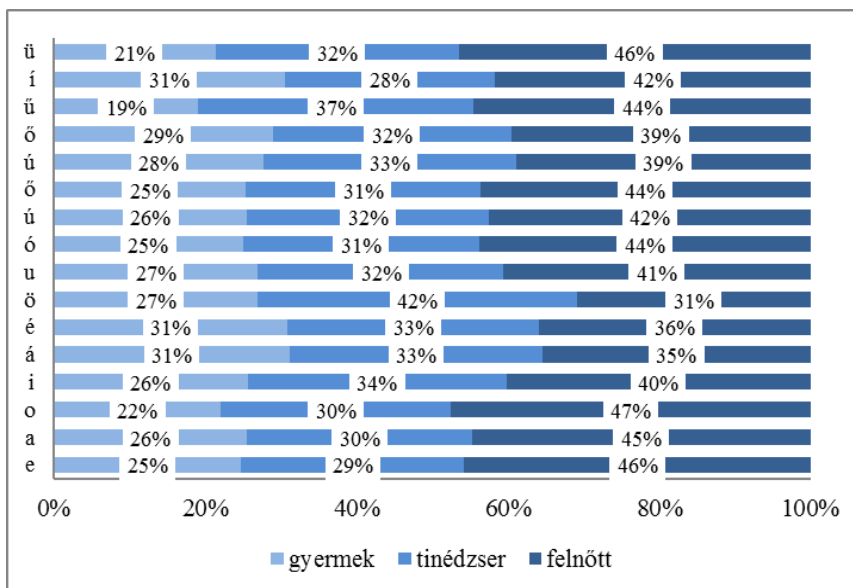
A vizsgált adathalmaz hangzógyakoriságát az 2. táblázatban szemléltettük.

A vizsgált beszélők megnyilatkozásaiban a leggyakoribb magánhangzók az elvártaknak megfelelően az *e* (26%), *a* (18%), *o* (14%), *i* (12%), *á* (10%) és *é* (8%) hangok voltak, amelyek a beszélők életkorától függetlenül a teljes vizsgált korpusz 88%-át tették ki. A legritkábban a fonetikailag hosszú magánhangzók, így az *ú*, *ő*, *ű*, *í*, illetve a rövid *ü* hangok jelentek meg, amelyek előfordulása 30 és 50 darab közötti volt a több mint 5000 tagot számláló korpuszban (2. táblázat). A hangzógyakoriság közel azonos volt a korábbi, szintén spontán beszéd elemzésén alapuló szakirodalmi eredményekkel ($e > a > o > i > á > é > u > ő > ó > ő > ü$) (Gósy 2004).

2. táblázat. A különböző magánhangzók megjelenési gyakorisága a korpuszban (db)

Magánhangzó-minőség	Előfordulás a korpuszban (db)	Előfordulási arányok százalékos értékei
<i>a</i>	960	18
<i>á</i>	507	10
<i>e</i>	1373	26
<i>é</i>	396	8
<i>i</i>	626	12
<i>í</i>	34	1
<i>o</i>	723	14
<i>ó</i>	82	2
<i>ő</i>	207	4
<i>ű</i>	45	1
<i>u</i>	183	3
<i>ú</i>	47	1
<i>ü</i>	28	1
<i>ű</i>	39	1

Az életkor szerinti bontás hasonlóságot igazolt az egyes beszédhangok előfordulási gyakoriságában a gyermek, tinédzser és felnőtt beszélők beszédprodukciónak (1. ábra). A leggyakoribb (*e*, *a*, *o*, *i*, *á*, *é*) hangok a legfiatalabb, nyolcéves korosztály esetében a teljes korpusz 81%-át, a tinédzserek megnyilatkozásaiban 84%-ot, a felnőtteknél a 90%-át tették ki. A gyermekek produkciójában megjelent rövid szó például a *lány*, míg hosszú szó például a *testnevelésóra*. A tinédzserek közléseiben megjelent rövid szavak például a *szent*, *járok*, míg hosszabb szavak a *viselkedés* és *végigcsináljam*. Hosszú szavak a felnőtteknél például az *utánaolvasni* vagy a *hangtechnikának*, míg rövid szavak például az *egy* vagy az *üt* szavak voltak.

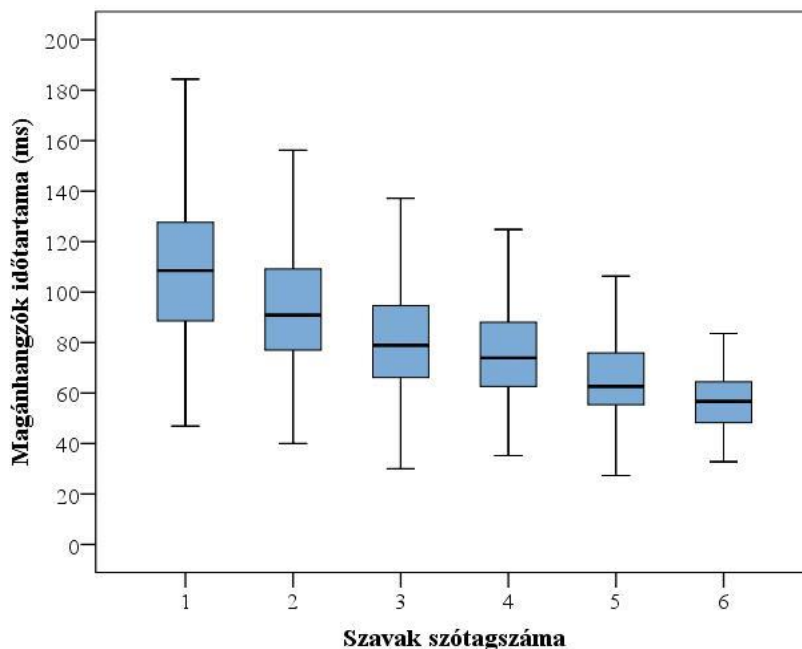
1. ábra. A magánhangzók gyakorisági megoszlása a korpuszban

3.2 Magánhangzó-időtartamok a szótagszám függvényében

Vizsgáltuk a magánhangzók időtartamát a szó szótagszámának függvényében (2. ábra). A leghosszabb időtartamban az egy szótagú szavakban megjelenő magánhangzók valósultak meg (átlagosan 113,15 ms). A szakirodalmi adatoknak megfelelően a szótagszám növekedésével fokozatosan csökkent a magánhangzók időtartama és szórása. A hat szótagos szavakban megjelenő magánhangzók átlagos időtartama 62,82 ms volt. A tendenciaszerű csökkenés mind a 6 szótag esetében kimutatható volt. A csökkenés mértéke átlagosan 10 ms (9%) volt, azonban különbséget mutatott a szótagszám szerint.

Az 1, 2 és 3 szótagos szavak esetében a csökkenés mértéke nagyobb, átlagosan 15,38 ms (14%-os) volt. A 4, 5 és 6 szótagos szavak esetében a csökkenés aránya kisebb, átlagosan 4,7 ms (6%-os) volt. Az utolsó szótagban megjelent magánhangzók időtartama 50,33 ms-mal közel felére (56%) csökkent az első szótagi helyzetben megjelent időtartamértékekhez viszonyítva. A statisztikai elemzés szignifikáns különbséget igazolt a rövidebb, maximum három szótagos szavakban és a hosszabb, legalább négy szótagból álló szavakban megjelent magánhangzók időtartama között [varianciaanalízis: $F(1, 5249) = 24,435; p = 0,002$].

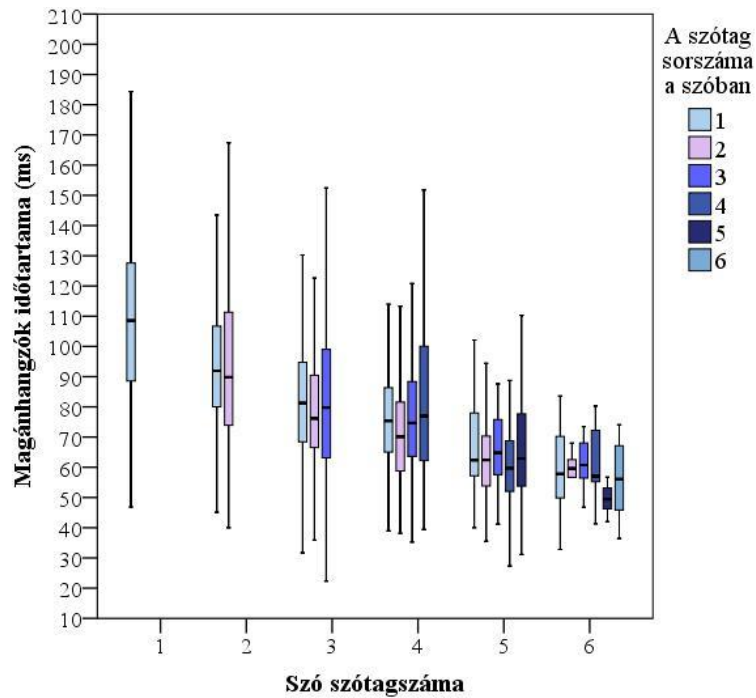
Vizsgáltuk, hogy a szótag sorszáma, azaz a szóban elfoglalt helye, hatással van-e a magánhangzók időtartamára (3. ábra).

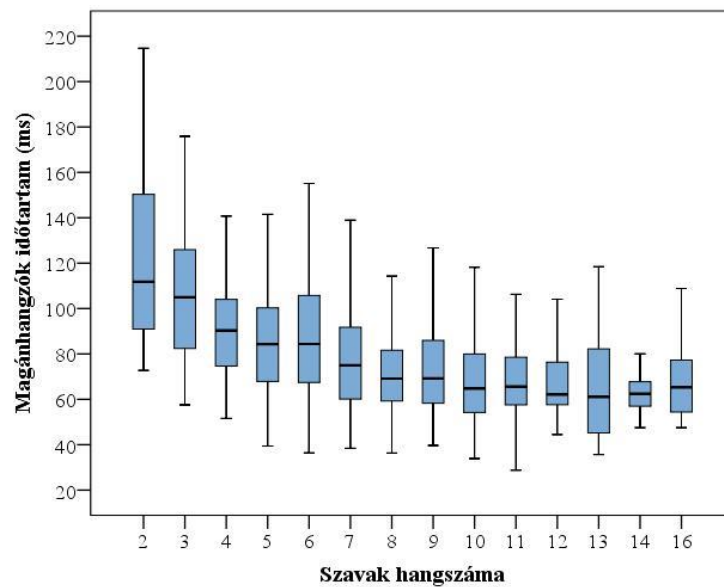
2. ábra. A magánhangzó-időtartamok alakulása a szótagszám függvényében

Az időtartam csökkenésének mértékét nem kizárólag az adott hangot tartalmazó szó hossza, a szótag szóban elfoglalt helye is meghatározta. A csökkenő időtartam tendencia a vizsgált szótagok sorszámtól függetlenül minden szótagszám esetében adathozható volt. Például az első szótagi helyzetben megjelenő magánhangzók átlagos időtartamát vizsgálva állandó időtartam-csökkenést találtunk (átlagosan 9,4%, 10,2 ms), amelynek mértéke eltérő volt a szótag sorszáma szerint. Az első szótagi időtartamhoz viszonyítva a hatodik szótagban megjelent hang közel fele idő alatt realizálódott (a csökkenés mértéke 43%). A második szótagi helyzetben átlagosan 8%, a harmadik szótagi helyzetben a csökkenés mértéke átlagosan 3,5%-os volt. A nagyobb szótagszámok esetében ez az arány nőtt, a negyedik szótagokban 12%, míg az ötödik szótagban előforduló magánhangzónál 9% volt. A szó hosszúságának növekedésével azonban fokozatosan csökkent a magánhangzók elemszáma is, így a levonható következtetések hatóköre is korlátozott.

Megvizsgáltuk a hangzó-időtartamokat az adott szó hangszáma szerint (4. ábra). A szavak hangszámának növekedésével fokozatosan csökkent a magánhangzók időtartama, átlagosan 3,75 %-os időtartam-csökkenést adatoltunk. A hosszabb szavak esetében a csökkenés nagyobb arányú volt, mint a rövidebb szavak esetében, ám a csökkenés mértéke eltérést mutat a szótagszám szerinti csökkenés arányától (átlagosan 3%). A rövidebb, maximálisan 7 hangot tartalmazó szavak esetében az arány 6%-os (átlagosan 5 ms), a hosszabb, 7 hangnál többet tartalmazó szavak esetében 1,5%-os (átlagosan 2 ms) volt. A két hangból álló szavak esetében a magánhangzók átlagos időtartama 112 ms volt, amely a leghosszabb 16 hangból álló szavak esetében átlagosan 64 ms-ra csökkent.

3. ábra. Az időtartamértékek alakulása a szó szótagszáma és a szótag sorszáma szerint

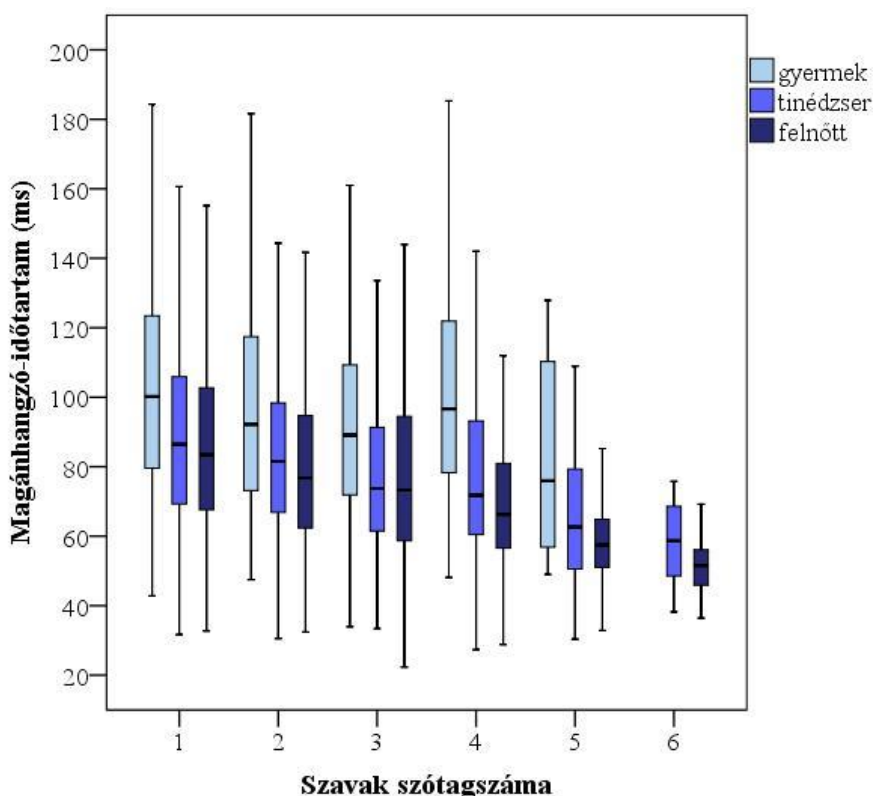

4. ábra. A magánhangzók időtartamértékei a szavak hangszáma szerint

3.3 Magánhangzók időtartama a korosztályok szerint

Összevetettük a magánhangzók időtartamértékeit a beszélők életkora szerint.

Szótagszámtól függetlenül a leghosszabb időtartamban a gyermekek, majd a tinédzserek, a legrövidebb időtartamban pedig a felnőtt beszélők magánhangzói valósultak meg. A tinédzserek időtartamértékei a felnőtt értékekhez közelebb álltak, mint a gyermekekéhez (5. ábra).

5. ábra. A magánhangzó-időtartamok a szavak szótagszáma szerint a három életkori csoportban

A gyermekek, felnőttek és a tinédzserek ejtésében megjelenő magánhangzóknál is adatható volt az időtartam-csökkenési tendencia, ám annak mértéke különbözött a három életkori csoportban.

A legnagyobb mértékű időtartam-csökkenést a felnőtt beszélők esetében adatoltuk (átlagosan 6,6%, 6 ms). A 6. szótagi magánhangzók időtartama közel felére csökkent (44%) az 1. szótagi időtartamokhoz viszonyítva.

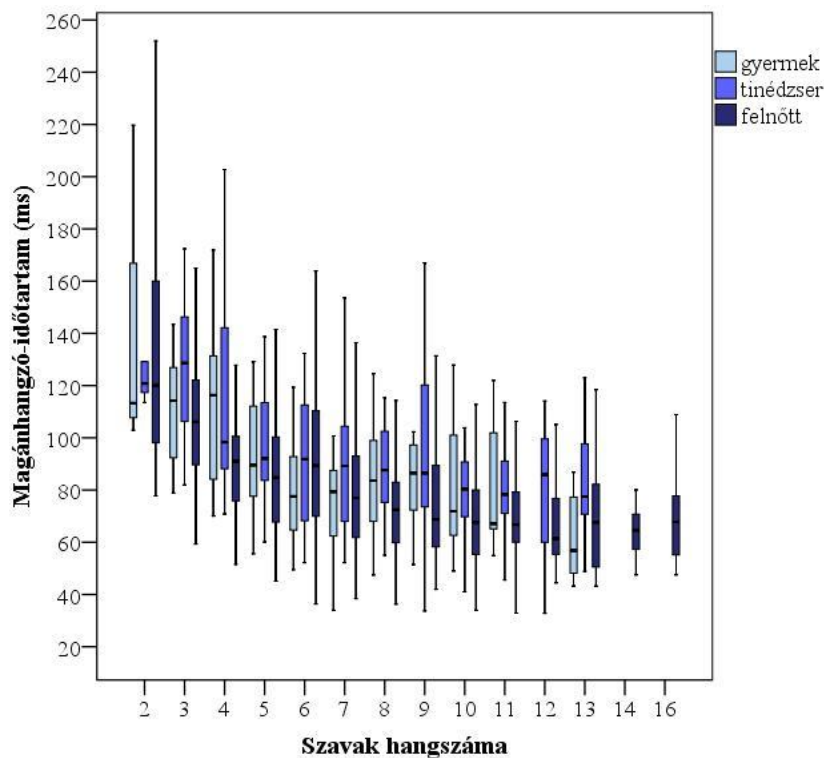
A gyermekek esetében a csökkenés mértéke a szótagszám függvényében változott. Átlagosan 5,5%-kal csökkent a magánhangzók időtartama. A csökkenés mértéke azonban nem volt egyenletes, a 3 és 4 szótagos szavak esetében például 7%-os időtartam-növekedést adatoltunk. A felnőtteknél és a tinédzsereknél eltérést találtunk az

időtartam-csökkenés arányában a szó szótagszámának függvényében. Az 1, 2 és 3 szótagos szavak esetében a csökkenés mértéke nagyobb volt (átlagosan 14,5%, 9 ms). A 4, 5 és 6 szótagos szavaknál a csökkenés aránya kisebb (átlagosan 6%, 4 ms).

A statisztikai elemzés nem igazolt szignifikáns különbséget az egyes szótagszámhoz tartozó hangidőtartamok között az életkor mentén. Matematikailag is igazolható különbséget adatoltunk az első és utolsó szótagban megjelölt hangzóidőtartamok között mindhárom életkori csoport esetében [párosított t -próba; gyermekekénél: $F(2, 748) = 7,358$; $p \leq 0,001$]; tinédzsereknél: $[F(2, 571) = 12,024$; $p < 0,002$]; felnőtteknél: $[F(2, 314) = 8,932$; $p < 0,000$].

Vizsgáltuk az időtartamok alakulását a szavak hangszámának függvényében (6. ábra).

A szabályszerű csökkenési tendenciát kizárólag a felnőtt beszélők időtartamértékei igazolták, ahol átlagosan 3,5%-os csökkenést adatoltunk. Ezzel szemben a gyermekek és a tinédzserek produkciójában is láthatók voltak különböző arányú időtartam-növekedési tendenciák, amelyek elsősorban a több hangból álló szavak esetében voltak jellemzők. Az átlagos időtartam-csökkenés aránya a gyermekek esetében 1,5%-os, a tinédzserek esetében 2,2%-os volt.

6. ábra. Időtartamértékek alakulása a szavak hangszáma és a beszélők életkora szerint

4 Következtetések

A tanulmány célja a több alkalommal igazolt, növekvő szóhosszúság hatására bekövetkező csökkenő magánhangzó-időtartam tendenciájának vizsgálata volt három életkori csoport spontán beszédében.

Első hipotézisünk, amely szerint a spontán beszédben is érvényesül a magánhangzó időtartamának rövidülése a szótagszám növekedésével, igazolódott. A beszélők életkorától és a szavak szótagszámától függetlenül átlagosan 10%-os csökkenést adtunk. Legnagyobb időtartamban az egy szótagos, legrövidebben a hat szótagos szavak magánhangzói jelentek meg. A hatodik szótagi helyzetben megjelenő magánhangzók időtartama átlagosan a felére csökkent az első szótagi helyzetben mért értékhez viszonyítva.

A csökkenés mértéke azonban eltért a szótagszám függvényében. A rövidebb szavak esetében a csökkenés mértéke nagyobb (átlagosan 14%-os), a hosszabb szavak esetében kevesebb mint felére csökkent (átlagosan 6%-os) volt. A hangszám szerint csoportosított értékek közelebbi képet adtak a vizsgált tendenciáról. A beszélők életkorától függetlenül átlagosan 3 ms/hang arányú csökkenést adtunk. Eltérést tapasztaltunk azonban a szavak hosszúságának függvényében. A szótagszámnál mért értékekhez hasonlóan a kevesebb hangból álló szavak esetén a csökkenés mértéke nagyobb (6%), a több hangból álló szavaknál kisebb mértékű (1,5%) volt.

Az időtartam-csökkenés egyik lehetséges magyarázatául szolgálhat, hogy a hallgató számára a szavak első része szolgál a legtöbb információval. A magyar nyelv ragozó jellegéből adódóan a tartalmas szavak gyakran toldalékkal végződnek, amelyek legtöbbször a beszédhelyzetből vagy a kontextusból is kikövetkeztethetők, így azonos időre a megvalósításhoz. Emellett a hangsúlyviszonyok is hatással vannak a hangok temporális sajátosságaira.

Második hipotézisünk, amely szerint a tendencia a gyermekeknél fog legkevésbé érvényesülni, részben igazolódott. Noha a szóhossz növekedésével tendenciaszerű csökkenést tapasztaltunk, a szótagszám szerint csoportosított időtartamértékek esetében egyszer, a hangszám szerinti vizsgálat során több alkalommal adatoltunk időtartam-növekedést az átlagértékek vizsgálata során. Ennek háttérében részben valószínűsíthető az artikuláció gyakorlatlansága, továbbá a beszédképző szervek folyamatos változása, egyidejűleg azonban a nagyobb sorszámú szótagokban megjelenő magánhangzók időtartamára a magyarban az utolsó szótagi pozíciót érintő szóvégi nyúlási tendencia is hatással van. Noha ez a tendencia mindhárom korosztály beszédprodukcijára hatással van, a nyúlás mértéke nagyobb mértékben érvényesül a gyermekeknél, mint a felnőtteknél (Deme–Markó 2013).

Feltételezésünk, amely szerint a csökkenési tendencia legerőteljesebben a felnőtteknél lesz adatolható, szintén igazolódott. A felnőtt beszélők produkciójában adatoltuk a legnagyobb mértékű csökkenést, továbbá itt érvényesült leginkább szabályszerű formában a csökkenési tendencia. Mindez az artikulációs működések automatizáltságával magyarázható.

Harmadik feltételezésünk részben igazolódott. A tinédzserek időtartamértékei valóban a gyermekek eredményeihez állnak közelebb, ám a növekvő szóhosszúság hatására bekövetkező időtartam-csökkenési tendencia már a felnőttekhez hasonló módon érvényesült. Mindez adódhat a még folyamatban lévő fiziológiai és hormonális változásokból, továbbá kommunikációs ismeretek fokozatos elsajátításából, amely az artikulációra is hatással van.

A magánhangzó temporális sajátosságait a különböző tényezők szoros kölcsönhatásban hozzák létre, a továbbiakban fontos kérdésként merülhet fel, hogy befolyásolja-e a magánhangzó minősége, illetve a mássalhangzó-környezet az időtartamcsökkenés mértékét.

Irodalom

- Auszmann, A. 2014. A magánhangzók akusztikai szerkezete 7 és 9 éves kisiskolások spontán beszédében. In: Bátyi, Sz., Navracsics J., Vigh-Szabó M. (szerk.) *Pszicholingvisztikai tanulmányok IV.* Budapest–Veszprém: Gondolat Kiadó – Pannon Egyetem MFTK. 90–97.
- Boersma, P., Weenink, D. 2009. *Praat: Doing phonetics by computer.* Elérhető: <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>. Letöltve: 2010. 03. 12.
- Bóna, J. 2009. *A gyors beszéd. Produkciós és percepció sajátosságok.* Budapest: Lexica Kiadó.
- Deme, A., Markó, A. 2013. Lengthenings and filled pauses in Hungarian adult's and children's speech. In: Eklund, R. (szerk.) *Proceedings of Disfluency in Spontaneous Speech, DISS 2013* (Stockholm, 2013. augusztus 21–23.). Stockholm: Universitetservice US-AB. 54(1): 21–24. Elérhető: http://clara.nytud.hu/~demeandrea/articles/Deme_Marko_DiSS2013.pdf. Letöltve: 2015. 03. 30.
- Deme, A. 2012. Óvodások magánhangzóinak akusztikai jellemzői. In: Markó, A. (szerk.) *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezdési időig.* Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar – MTA Nyelvtudományi Intézet. 77–99.
- Gombocz, Z., Meyer, E. A. 1909. *Zur Phonetik der ungarischen Sprache.* Uppsala: Edv. Berlings Buchdruckerei.
- Gósy, M., Beke, A. 2010. A magánhangzó-időtartamok a spontán beszédben. *Magyar Nyelvőr*, 134(2): 140–165.
- Gósy, M., Horváth, V. 2009. Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler B., Balázs G. (szerk.) *Diskurzus a grammatikában, grammatika a diskurzusban.* Budapest: Tinta Kiadó. 37–45.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Horváth, V. 2014. Szóidőtartamok gyermekek és felnőttek spontán narratíváiban. *Beszédkutatás 2014*: 87–97.
- Kassai, I. 1982. A magyar beszéd időtartamviszonyai. In: Bolla, K. (szerk.) *Fejezetek a leíró magyar hangtanból.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 115–154.
- Kassai, I. 1993. Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? *Beszédkutatás 1993*: 62–69.
- Kohári, A. 2012. Rövid és hosszú magánhangzók a szóhosszúság függvényében. In: Várad, T. (szerk.) *VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 80–87. Elérhető: <http://www.nytud.hu/alknyelvdok12/proceedings12/proceedings12.pdf>. Letöltve: 2015. 02. 22.
- Kovács, M. 2002. *Tendenciák és szabályszerűségek a magánhangzó-időtartamok produkciójában és percepciójában.* Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Laczkó, M. 2009. Középiskolai tanulók beszédének temporális jellemzői. *Magyar Nyelvőr*, 113(4): 447–467.
- Lehiste, I. 1972. The timing of utterances and linguistic boundaries. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 51(6): 2018–2024.
- Lindblom, B. E. 1968. *Temporal organisation of syllable production. Quarterly progress and status report 2–3.* Stockholm: Speech Transmission Laboratory.
- Magdics, K. 1966. A magyar beszédhangok időtartama. *Nyelvtudományi Közlemények*, 68: 125–139.
- Magdics, K. 1969. Studies in the acoustic characteristics of Hungarian speech sounds. *Uralic and Altaic Series 97.* Bloomington: Indiana University Press.
- Nooteboom, S. G. 1972. *Production and perception of vowel duration. A study of durational properties in Dutch.* PhD-értekezés. Utrecht: University of Utrecht.
- Olaszy, G. 2006. *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Suomi, K. 2007. On the tonal and temporal domains of accent in Finnish. *Journal of Phonetics*, 35(1): 40–55.
- Tarnóczy, T. 1965. Can the problem of automatic speech recognition be solved by analysis alone? *Reports of the Fifth International Congress of Acoustics II*. Liege. 371–387.
- Turk, A. E., Shattuck-Hufnagel, S., 2000. Word-boundary-related duration patterns in English. *Journal of Phonetics*, 28(4): 397–440.
- Van Santen, J. 1992. Contextual effects on vowel duration. *Speech Communication*, 11(6): 513–546.
- White, L., Mády, K. 2008. The long and the short and the final: phonological vowel length and prosodic timing in Hungarian. In: Barbosa, P. A., Madureira S., Reis C. (szerk.) *Proceedings of the 4th Speech Prosody Conference* (Campinas, 2008. május 6–9.). 363–366. Elérhető: http://www.phonetik.uni-muenchen.de/~mady/pub/white_mady_sp2008.pdf. Letöltve: 2015. 04. 02.
- Xu, Y. 2009. Timing and coordination in tone and intonation. An articulatory-functional perspective. *Lingua*, 119(6): 906–927.
- Yang, L. 2004. Duration and pauses as cues to discourse boundaries in speech. In: Bel, B., Marlien, I. (szerk.) *Speech Prosody 2004* (Nara, Japan, 2004. március 23–26.) 267–270.

Források

- Bóna, J., Imre A., Markó A., Váradi V., Gósy M. 2014. GABI – Gyermeknyelvi Beszéd Adat Bázis és Információtár. *Beszédkutatás 2014*: 246–251.
- Gósy, M. 2012. Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. In: Prószéky, G., Váradi, T. (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtchnológiai kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 329–349.
- Gyarmathy, D., Neuberger, T. 2015. Egy hiánypótló adatbázis: a Tini BEA. *Beszédkutatás 2015*: 209–221.

Az angol diskurzusjelölők szerepe a stand-up comedyben

Nagy Anna

Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola
nagyanna.de@gmail.com

Kivonat: Ennek a dolgozatnak elkészítésére nemcsak a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos nemzetközi és magyar kutatások folytatásának lehetősége ösztönzött, hanem az is, hogy a humor pragmatikai, relevancia-teoretikus értelmezésén belül elhelyezhessem a diskurzusjelölők használatát. Tudományos szempontból mindkét téma ellentmondásos, kognitív megfontolásokra erősen támaszkodik és a nyilvánvaló, konceptuális jelentéstartalomnál sokkal árnyaltabb képet mutat. Írásom célja annak illusztrálása, hogy ebben a specializált diskurzusban egyes angol diskurzusjelölők megjelenése, előfordulási rátája, és a funkcionális spektrumon belül történő mozgása a humor sikeres közlésére való törekvéssel lesz összefüggésben. A stand-up comedy mint választott forrásműfaj egyik lényeges eszközének tekinthetjük a diskurzusjelölők motivált, intuitív alkalmazását a választott amerikai humoristák által. Előfeltevéseim és az eredmények szerint a diskurzusjelölők megjelenése olyan tendenciát mutat, amely értelmében – mint szövegkohéziós elemek – a humor megértéséhez nélkülözhetetlen, optimálisan releváns információk megszerzését segítik elő a hallgatóság számára.

1 Bevezetés

1.1 A diskurzusjelölők jelentéstartalma

Bár a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos szakirodalomban közel sem alakult ki teljesen egységes elméleti keretrendszer ezeknek az elemeknek az értelmezésére, a sok különböző szemszögből lefolytatott vizsgálat mégis jelentős és többnyire hiteles információmennyiséget jelent. A megjelent kutatási anyagok útmutatóként szolgálnak, mivel a bennük megfogalmazott érvényes kérdések óhatatlanul további teoretikus és gyakorlati vizsgálódásra készítetnek. Ezenkívül visszaigazolásként is tekinthetünk rájuk, amikor az általuk biztosított adatmennyiség összeegyeztethető a legújabb tapasztalatokkal. Éppen ezért saját tanulmányomat lehetőségnek szánom arra, hogy egy speciális szemszögből igazolja vagy cáfolja a diskurzusjelölökhöz kötődő preconcepcióinkat. A konszenzus hiánya így, egy multidiszciplináris környezetben inkább ösztönzőleg hat, mint hogy akadályt jelentsen.

A diskurzusjelölők alap- és résztulajdonságaira nézve számtalan definíciós próbálkozás született, amelyek egyesített tartalma betekintést nyújt ezeknek a kifejezéseknek korántsem átlagos mivoltába. A diskurzusjelölők nem propozicionális, nem konceptuális jelentéstartalmuk miatt sokszínű, variábilis nyelvi jelenségnek számítanak,

ám használatukban olyan szabályszerűségek mutatkoznak, amelyek alapján a kommunikációban betöltött szerepük kulcsfontosságúnak tűnik. Jelentőségük azért is kiemelendő ezen a ponton, mert többségük hagyományosan stigmatizált és nyelvi babonákkal korlátozni kívánt szófordulat. Ennek ellenére számos felmérés igazolja, hogy a naiv nyelvhasználók emocionális, expresszív és interakciós szinten is felismerik a diskurzusjelölőket, valamint értőn használják őket (Schirm 2010). Az esetenként megfigyelt beszélői bizonytalanság többnyire maga után vonta az említett nyelvi mítoszok felemlegetését és az ahhoz való alkalmazkodni próbálást, az anyanyelvi intuíciókkal szembe menve.

Előfordulásuk gyakoriságát nézve, valóban kiemelkedően dominánsak a spontán élőnyelvben (Dér 2005), ami megmagyarázhatja a különösen az oktatás és a nyelv-művelés területén jelentkező ellenérzéseket. Az írásban meg-megjelenő diskurzusjelölők viszont ugyanúgy egyes lényeges funkciók hatékony betöltésére használatosak, mint az autentikus beszédben elhangzó társaik. Több szerep betöltésére alkalmasak, felcserélhetők, eltávolíthatók lehetnek, mivel az őket hordozó mondatok igazságfeltételeire nincsenek közvetlen hatással, viszont az interpretációs folyamatokban látványosan megmutatkozik tulajdonképpeni kommunikatív hasznuk. Azt mondhatjuk, hogy a diskurzusjelölők egy diskurzus kontextuális koordinátái, illetve olyan szekvenciálisan függő elemek, amelyek diskurzusegységeket kapcsolnak össze (Schriffirin 1987: 31). Ilyen értelemben procedurális jelentésük és multifunkcionalitásuk eszközzé teszi őket, hogy ha nem is hoznak létre jelentéstöbbletet, hozzájáruljanak a diskurzuskoherenciához, és megkönnyítsék a meglévő üzenetek befogadását.

A diskurzusjelölők Bell (1998) mag-, illetve perifériamodellje alapján magjelentéssel rendelkeznek, amelyek a szövegkörnyezet függvényében nyernek specifikusabb, leszűkültebb értelmet (Bell 1998). A diskurzusjelölők kontextusfüggősége is úgy értelmezendő, hogy a magjelentés, vagyis az elem – gyakran etimológiai szempontból is – legalapvetőbb jelentése a mondat többi részével interakcióba lépve felel egy szer-teágazó szemantikai töltetért. Bell (1998) szerint pragmatikai instrukciónak tekinthetjük az ilyen nyelvi elemeket, amelyek inkább reprezentálnak egy nyelvhasználati stratégiát, semmint egy szigorúan nyelvtani konstrukciót.

1.2 A diskurzusjelölők egyéb jellemzői

A diskurzusjelölők jól ismert tulajdonsága, hogy számtalan különböző szófajhoz tartozhatnak, vagyis egy heterogén csoport látszatát keltik. Igék, határozószók, kötőszók, módosítószók, indulatszók egyformán áteshetnek a dekategoriáció folyamatán, ami a diskurzusjelölővé válás egyik elsődleges lépése. Az őket ezek után összekötő, egy osztályként kezelő kritériumok sokkal inkább pragmatikai, funkcionális jellegűek, semmint formálisak (Hansen 1998). Formálisan könnyen kezelhető tulajdonságaikat a szófaj elvesztésével elhagyják, mindemellett pedig a diskurzusjelölők funkcionális osztályaiban vagy definícióikban sincsen szabályos konszenzus. Hansen (1998) is nyelvi instrukciókként tartja számon a diskurzusjelölőket, amelyek integrálják a gazdaegységet a diskurzus koherens mentális reprezentációjába. Ezzel a hallgatóságnak adnak segítséget a megfelelő interpretációhoz (Hansen 1998). Részben ennek a tulajdonságnak köszönhető a multidiszciplináris elemzés, amely a diskurzusjelölők esetében egyszerre nyúl a pragmatika, szociolingvisztika, pszicholingvisztika és a szemantika elméleti eszközeihez. A relevanciaelmélet ezzel szemben az egyes megnyilatkozások által megindított interpretációs folyamatokat vizsgálja (Furkó 2011).

A szintaktikai szerkezeteken belül történő opcionális felhasználhatóság és felcserélhetőség is összefügg az előzőleg megtörtént dekategoriációval. Bár a diskurzusjelölők ennek hatására elvesztik a nyelvtani, szintaktikai jelentőségüket, egy másik szerepben válnak elérhetővé a nyelvhasználók számára. A szintaktikai elhelyezkedésükre és konceptuális jelentésükre épülő analízis helyett itt a korábbi szófajt figyelmen kívül hagyva, az új pragmatikai funkciókra támaszkodva válnak elemezhetővé és főként élőnyelvben használatossá. Fontos ezek ellenére megjegyezni, hogy az opcionális és felcserélhetőség természetesen itt sem mehet végbe támpontok nélkül, amelyeket jelen helyzetben a funkcionális státusz, illetve a magjelentés együttes megfigyelése jelent. Teljes jelentésvesztés általában nem megy végbe, különösen olyan alternációknál, ahol a diskurzusjelölő az adott szövegkörnyezetben betöltött szerepét egy másik diskurzusjelölő, vagy esetenként egy alternatív megfogalmazási mód kiváltja. Aijmer (2002) viszont kimondja, hogy amennyiben nyom nélkül kitorlunk egy diskurzusjelölőt, sérülhet a diskurzus koherens interpretációja (Aijmer 2002: 15). Mindezek alapján elmondható, hogy mind a szövegkörnyezetről sokat árul el egyes diskurzusjelölők megjelenése, mind pedig a diskurzusjelölőkről az, ha egyes speciális diskurzusokban nagyobb számban fordulnak elő.

Említésre méltó tulajdonság még a diskurzusjelölők szegmenskezdő pozíciója, vagyis az a tendencia, hogy sokszor a különböző megnyilatkozások elejére kerülnek. Ezzel egyszerre képeznek határt két gondolat között és kötik össze őket olyan módon, amelyet az adott beszédaktus megkíván. A szórend különböző funkciók betöltésének felel meg, tisztázva a diskurzusszegmensek közötti kapcsolatokat vagy hangsúlyt fektetve a releváns váltásokra. Schirm Anita (2011) doktori disszertációjában többek között a magyar *hát* diskurzusjelölőt tisztázta az igénytelenség vádja alól, amellyel főleg mondatkezdő funkcióit illették és nyelvi babonaként illették ma is (Schirm 2011).

Stilisztikai jellegzetességként megjegyzendő még a klaszterelőfordulás és a fonológiai redukció jelensége (Furkó 2011), amelyek közül egyik sem nyelvspecifikus, tehát gyakran előfordul különböző jellegű és természetű nyelvekben egyaránt. Előbbi a diskurzusjelölők csoportosulására, torlódására utal, ami a hangsúly, illetve a hezitálás funkcióját szolgálhatja (pl. *Oh well, you know what I mean*), utóbbi pedig arra a gyakori jelenségre, amikor a rendszeres használat a kiejtés könnyebbé érdekében megcsönkít egy adott kifejezést (pl. *you know* és *y'know*). A klaszterelőfordulás esetében is megfigyelhető nyelvi fosszilizáció, amelynek hatására többnyire nem véletlenszerűen torlódnak egyes diskurzusjelölők, hanem egy, az ismételt használat során előre meghatározott összetétellel és sorrendben. A csoportosulás és a diskurzusjelölők rövidülése természetesen együtt is igen jellemző.

1.3 A stigmáról bővebben

A stigmatizálás, stigmatizáltság kialakulásában az előző fejezetben tárgyalt jellemzők együttesen tehetők felelőssé. A szabályos, formalizált, tisztán nyelvtani szerep hiányában a diskurzusjelölőkről sokáig az a téves elképzelés élt, hogy funkciótlan töltélszók, melyek használata a beszélő műveletlenségére, sőt illetlenségére egyformán utalhat, annak ellenére, hogy számos diskurzusjelölőnek van udvariassági, szolidaritási funkciója. A korábbi elképzelések szerint a diskurzusjelölők a szövegben véletlenszerű eloszlásban jelentkeznek, a „random sprinkling hypothesis” cáfolatához azonban már több ízben sikerrel járult hozzá a szakirodalom (Fox Tree – Shrock 2002). Bár igaz, hogy a diskurzusjelölők egyik lehetséges funkciója valóban a

megakadásjelenség, a performanciahiba közvetítése és az időnyerésből való továbblépés, de ez a funkcionális spektrumoknak csak egy igen szűk, potenciális szegmensét teszi ki.

A megbélyegzettség alól a diskurzusjelölőket nemcsak egy gyakorlati, esettanulmányokból álló szakirodalom menti fel, hanem az elméleti megfontolások is. Relevanciateoretikus értelemben és az emberi tapasztalatokkal összefüggésben is állítható, hogy a kommunikáció egyik alappillére az az elv, mely szerint érdekünk az üzenetek átvitelét optimálisan releváns módon, minimális erőfeszítéssel végezni. (Sperber–Wilson 1995) Ez a beszélő és a befogadó számára is könnyebbséget jelent, mivel maximális hatékonyságot biztosít viszonylag kis befektetés által. Emellett még a megakadásra, időhúzásra használt diskurzusjelölőket is felmenti az a tény, hogy például az emlékezés, felidézés egy kognitív erőfeszítést igénylő folyamat, amelynek szempontjából relevánssá válhat ez a funkció is. Így még egy erősen hivatalos környezetben, például a bíróságon is megbízhatóbbnak számít az a tanú, aki láthatóan aktív szellemi munkával végzi a vallomástételt, nem pedig egy betanult szöveget mond fel megakadások nélkül.

A diskurzusjelölők használatára vonatkozó tiltások, megszorítások, illetve a rossz megítélés általánosságban csupán a rossz hírnév terméke. Magyarországon a „háttal nem kezdünk mondatot” mítosz a nyelvűvelésben, osztálytermekben és az interneten egyforma lendülettel terjedt évtizedeken keresztül (Schirm 2011: 7), mind a mai napig fennmaradva. Érvényes indoklások vagy a diskurzusjelölők mint funkcionális kategória ismerete egyelőre nem tartozik hozzá ezekhez a mindennapi kommunikációs megfontolásokhoz. Ehelyett többnyire oktatói autoritásból táplálkozva adják tovább az anyanyelvi beszélők egymásnak a *hátra* vonatkozó elterjedt tilalmakat. Érdeklenség, hogy mindezt teszik úgy, hogy a magyar anyanyelvi intuícióik folyamatosan mást sugallnak nekik és eredményeznek olyan kijelentéseket, mint „... tudom, hogy *háttal* nem kezdünk mondatot, de...”. Nyelvészként viszont az élőnyelv természetes folyamának megértése felülírja a hagyományos, illetőleg mesterséges nyelvűvelői törekvéseket. Szerencsére napjainkban ezekre a babonákra az interneten rákeresve már nemcsak a tiltásokkal, de az azokat elutasító, a hát praktikus használatára felszólító, tudományos véleményből táplálkozó hozzászólásokat is olvashatunk.

2 Kontextuális koordináták a humoros szövegekben

2.1 A humor relevancia teoretikus keretrendszerben

A humor elméleti megközelítésére legalkalmasabb keretrendszert Sperber és Wilson relevanciaelmélete jelenti (Sperber–Wilson 1995), mivel a humort nem deviáns megnyilatkozásként, a grice-i együttműködési elv (Grice 1975) áthágásaként kezeli. Ebből a pragmatikai megközelítésből a humor közlését ugyanolyan érvényes kommunikációs aktusként tartjuk számon, mint minden mást, hiszen a könnyebben kezelhető nyelvi konstrukciókhoz hasonlóan itt is a releváns információk átadásán van a hangsúly. Yus (2003) megfogalmazásában az optimális relevancia megragadása olyan folyamat, amely a hagyományos üzenetek közvetítésén túl, humoros diskurzusban a szórakoztató hatásért felelős utalások megfejtését teszi lehetővé (Yus 2003: 1298). Bár a nevetést, tapsot és a hallgatóság részéről érkező további pozitív visszajelzéseket semmi-

lyen formában nem használjuk a humor meghatározásához, annak egyértelmű jelét adja, hogy a vicces üzenet értő kognitív folyamatokat eredményezett.

Ezeket a hallgatóság fejében végbemenő kognitív folyamatokat a nevetéssel ellentétben nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A humor definiálásában nagy szerepet játszik az inkongruitás, illetve az egymással össze nem férő sémák fogalma. Neil Norrick bizsocioatív elemzése alapján a humoros megnyilatkozás előbb megidéz egy sémát, szkriptet vagy keretet, majd abból hirtelen kilépve feszültséget eredményez (Norrick 2003). A hallgatóság feladata, hogy az egyik megismert sémából azonnal képes legyen a másikra váltani. Ezt a kognitív folyamatot az első sémának ellentmondó háttér-információk indítják el (Vaid et al. 2003: 1432).

Bár Raskin – akinek a munkássága Norrickra is nagy hatással volt – fenntartotta, hogy az észlelés három lépésben történik (Raskin 1985), később Helga Kotthoff íróniával kapcsolatos munkássága azt bizonyította, hogy a szó szerinti értelem megragadása, az inkongruitás felfedezése és az új sémára való áttérés nem fokozatosan, hanem egy nagyobb kognitív ugrásban megy végbe (Kotthoff 2003: 1393). A folyamat közvetlenségét különböző kontextuális utalások segítik, amelyek miatt igaz Yus azon állítása, hogy a humor sikeres átadásának felelőssége nemcsak a közönséget, hanem a beszélőt is terheli (Yus 2003). Utóbbi felelőssége az, hogy megjósolja a hallgató relevancia után kutató belső folyamatait és elhelyezze a szövegben azokat a jeleket, amelyek segíthetnek az inkongruitás áthidalásában is. Ha ez megtörtént, az éles kognitív váltás az, amit csattanónak nevezhetünk, és ami a humor élvezhetőségét biztosítja.

2.2 A diskurzusjelölők szerepe a humor közvetítésében

A különbségek ellenére Grice (1989), valamint Sperber és Wilson (1995) is egyetértett abban, hogy a verbális kommunikáció minden esetben megköveteli a dekódolás képességét, ahol a hallgató a beszélő által elhelyezett utalásokra támaszkodva a saját interpretációjában építi fel a beszélő gondolatainak kognitív reprezentációját. A grice-i keretrendszerben ezek a maximákkal szemben támasztott elvárásokkal vannak összefüggésben, míg relevanciateoretikus szempontból vizsgálva csak a relevancia maximájának van jelentősége. A másik három maxima (minőség, mennyiség és mód) nem kivonódik a képletből, hanem egyesül az optimális relevancia elvárásában. Blakemore (2002), Sperber és Wilson (1995) is viszonylagos egyetértésben nyugtázza ennek a keretrendszernek a hasznosságát a grice-ihoz képest, azt viszont fontos kimondani, hogy eszköztől függetlenül a megértési folyamatok problémamentes lezajlására semmilyen garancia nincs. Amennyiben a humor értő fülekre talál, annak sokszor egyértelmű jeleit lehet észlelni a közönségen.

A kontextuális utalások átvitelének több módszere lehetséges, ezek közül csak az egyik eszköz a megfelelő diskurzusjelölők használata, ráadásul az említett diskurzusjelölők sem egyforma hatókörben szabják meg a szövegkoherenciát. A hallgató számára közvetíteni próbált közös kognitív világok nem egyforma határokkal vagy hatásokkal operálnak; a szkriptváltások létrejöhetnek az univerzális kereten, a kulturális környezeten és a közvetlen kontextuson belül vagy között is. Két összeférhetetlen sémára vonatkozó utalások gyakran kiindulhatnak két különböző kontextuális rétegből (az univerzális, kulturális és közvetlen közül) és a csattanó az eredeti háttér lesűkítésével vagy éppen kibővítésével oldhatja meg az inkongruens helyzetet. Georgia Green (1996) szerint az ezekhez a területekhez kapcsolódó populáris, közismert hiedelmeket érdemes hangsúlyozni, hiszen egy-egy ismerős szituáció tisztázhatja a be-

szélő szándékait (Green 1996). A humorista szándékai és a közönséggel kapcsolatos hiedelmei együttesen játszanak kulcsszerepet az üzenet átadásának megszervezésében, mert egy közös, kommunikációs mikrokozmosz-keretet teremt a humornak (Davies 2003: 1381). Ennek megfelelően számos, a humoros diskurzusban megfigyelhető diskurzusjelölő a hatékonyság érdekében a közös kognitív támpontokra irányítja a figyelmet.

3 A kiválasztott korpusz jellemzői

3.1 A szkriptelt és az autentikus szöveg elemzése közötti különbségek

Van Dijk 1985-ben úgy foglalt állást, hogy a nyelvészet céljaira kizárólag az autentikus, természetesen előforduló szövegekből érdemes mintát venni, tehát a felhasznált korpusznak mindenképpen spontán megnyilatkozásokból kell származnia (Van Dijk 1985). Véleménye sokáig magától értetődő szabályként határozta meg az egyes kutatások irányát. Később viszont több kutató próbálkozott mesterségesen előállított, szkriptelt szövegekkel, amelynek az elméleti hasznát többek között Dynel tárgyalta (Dynel 2011). Amellett érvelt, hogy a szkriptelt szövegeken végzett nyelvészeti kutatásokat is komolyan kell venni, mivel bármilyen más begyűjtött anyaghoz hasonlóan hasznos és hiteles adatokkal szolgálhatnak.

A spontán beszéddel szemben a mesterséges, szkriptelt nyelv előre megfontolt célokkal, nem ritkán több résztvevő segítségével jön létre. Az előre megszerkesztett szövegek azonban annak ellenére, hogy nem természetesen fordulnak elő, ugyanolyan kommunikációs szabályok mentén születnek. A szöveg megfogalmazóját vagy megfogalmazóit továbbra is kötik a kompetens anyanyelvi beszélőkre vonatkozó irányelvek és intuíciók, ráadásul többnyire a jelenkori kommunikációs mintát és kurrens nyelvhasználatot képviselik, ami heterogénné teszi a mesterséges korpuszt. A szkriptelt szövegben tehát nem az autentikus nyelvet, de az autentikus nyelv értő interpretációját vizsgálhatjuk (Dynel 2011).

3.2 A félig szkriptelt szöveg és a stand-up comedy sajátosságai

A kutatáshoz választott stand-up comedy műfaja főleg abban egyedülálló, hogy közéletet teremt a természetesen előforduló és a szkriptelt szövegek elemzése között. A stand-up comedyben egyetlen anyanyelvi beszélő állít elő mintát, viszont az egyszerű emlékeztet a szkriptelt és a spontán előforduló, természetes szövegekre is. Bevett gyakorlat, hogy a humorista az előadása egy részét előre megírja, különös tekintettel annak tematikájára és a korábban keret nélkül megfogalmazódott poénokra, de a természetesen folyó beszéd látszatát végig fenntartja. Az előadó külső segítség, jelmez, díszlet, illetve eszközök nélkül mozog a színpadon és csupán a verbális, illetve az ilyen távolságból még felhasználható nonverbális kommunikációs készletére hagyatkozik, hogy kapcsolatot teremtsen a közönségével.

A hallgatóság más szkriptelt médiumokkal ellentétben – mint amilyen a film vagy könyv – képes visszajelzésekkel befolyásolni a stand-up comedy előadás irányát. A beszélő és a hallgatóság között egy olyan pszeudodiádikus kapcsolatot feltételezhetünk, ahol a közönség egységesül, és nem külön-külön, individuális alapon, hanem

kollektívan vesz részt az adott kommunikációs szituációban. Éppen ezért a humorista lehetőséget kap arra, hogy a spontán szövegalkotáson túl élő interakcióba lépjen a közönségével. A közönség a reakcióikat összehangolva nevetéssel, tapssal vagy egyéb jelek felhasználásával fejezheti ki kialakult véleményét. Ez a különleges helyzet azt is lehetővé teszi az előadó számára, hogy az esetlegesen besült vicceit oly módon korrigálja, hogy vagy módosítja a poén valamely részét, vagy saját magát teszi gúny tárgyává, ami a stand-up comedyben jól működő stratégia. Ezenkívül is előfordulhat rögtönzés, amely igazi és imitált performanciahibákat is tartalmaz.

Az optimálisan releváns információk és poénok átvitelét nagymértékben segítik a stand-up comedy műfaji sajátosságai és a szerkezetükre vonatkozó, nagyrészt kimondatlan szabályok. Maga a performance arra a közösségi szerződésre támaszkodik, amit a műfaj feltételez; tehát egy közös erővel visszajelző, de egyébként csendes befogadó tömeg és egy monologizáló humorista együttműködésére. Utóbbi az előadás megszerkesztésénél több mint valószínű, hogy előzetes prekonceptiókkal operál a közönséggel kapcsolatban, melynek összetételét nemekre vagy társadalmi rétegekre bontva is szemlélheti. A sztereotipikus közönségberendezkedés előnyt kovácsol, mivel a szűk közös kognitív háttér keretezi, egyértelműsíti és leszűkíti a humor lehetséges forrásait, ami ezáltal hozzáférhetőbbé válik. A hagyományos közönségmodell többnyire a kulturális vagy közvetlen kognitív környezetekből vett utalásokat részesíti előnyben.

3.3 Amerikai stand-up comedy

A korpusz heterogenitása érdekében a közel 110 500 szavas mintát 22, csak anyanyelvi amerikai angolt beszélő előadótól vettem. A minta David Chapelle, Lous C. K., Bill Burr, Rory Scovel, Hannibal Buress, Zack Galifianakis, Robin Williams, Woody Allen, George Carlin, Jerry Seinfeld, Stephen Colbert, Bill Hicks, Bill Cosby, Jeff Dunham, Ellen Degeneres, Dane Cook, Maria Bamford, Jim Carrey, Patrice O'Neal, Seth Rogen, Jimmy Kimmel és Lisa Lampanelli írásban is publikus előadásait tartalmazza. Az adatgyűjtésnél ügyeltem arra, hogy a mintákban női beszélők is legyenek, de hiteles, hozzáférhető átiratok hiányában csak három ilyen humoristától származik ténylegesen felhasznált szöveg. Az átiratokat a performance-okat közvetítő televízióadók szövegtáraiban, illetőleg rajongói oldalakon kerestem, egységes stand-up comedy gyűjtemények nem biztosítottak megfelelő mintát. Nagy jelentőséget tulajdonítottam annak, hogy a nehezen fellelhető, de felhasznált átiratok híven tükrözzék a verbális előadás jellegzetességeit és a performanciahibák is mindenhol fel legyenek tüntetve a szövegben. Segítették munkámat az olyan lejegyzett szövegek, ahol egyértelműen voltak jelölve az előadó nonverbális megnyilvánulásai, mozgása, illetőleg a közönség reakciói. A huszonnégy választott humoristát népszerűségükre kitérve is ellenőriztem, számítva arra, hogy a toplistákon szereplő előadók vélhetően egyértelműbb, könnyebben befogadható, szellemesebb szövegeket produkáltak, amelyek alkalmasak egy nagy közönség szórakoztatására. Egy szélesebb kör számára is befogadható vicces előadások léte arra enged következtetni, hogy az őket létrehozó előadó olyan jó utalásokkal és egyéb relevanciára rámutató stratégiákkal operál, amelyek sokak számára dekódolhatóvá teszik a humoros megnyilatkozásait.

3.4 Korpuszkonkordancia

Az átiratokat javítások, módosítások nélkül válogattam össze. A diskurzusjelölők kiválogatását szoftverrel, de a funkcionális eloszlást kézzel, a kontextusnak és a szakirodalomnak megfelelő módon számoltam. Az eredmények közül négy angol diskurzusjelölőt választottam ki (*you know, oh, well, I mean*), amelyek vagy frekvenciájukban, vagy funkcionális variációikban összefüggést mutattak a humoros diskurzussal.

4 Eredmények

4.1 *You know* és *I mean*

A *you know* és az *I mean* elméleti tisztázását Fox Tree és Schrock végezték el részleteiben (Fox Tree – Shock 2002). A gyakoriságuk összehasonlítása azért lényeges feladat, mert ezt a két közismert diskurzusjelölőt egymás ikertestvéreiként ismerjük. Elsőre felcserélhetőnek tűnnek hasonló funkcióik miatt, kontextusban való viselkedésükben azonban jelentős különbségek figyelhetőek meg. A *you know* (*tudod, vágod, érted*) diskurzusjelölő az *I mean*hez (*akarom mondani, mármint*) képest sokkal hallgatóságorientáltabb, hallgatói következtetéseket fogyanatosít, míg utóbbi a közös kognitív háttér megteremtése helyett inkább teljes újrafogalmazást, önjavítást tesz lehetővé. A *you know* az *I mean*hez képest jóval többször fordul elő a forrásszövegben. Előbbiből 401, utóbbiból csak 95 előfordulást számolhatunk. Funkcióikban hasonlóan éles kontraszt mutatkozik.

1. táblázat. A *you know* és az *I mean* funkcionális eloszlása

	You know / Y'know	I mean
Interperszonális funkció	240	16
Beszédforduló	12	0
Megakadásjelenség	15	22
Hallgatói visszacsatolás igénylése	16	6
Szervező funkció	118	15

A stand-up comedy világában az interperszonális és a szervező funkcióknak van a legnagyobb jelentősége, és ez a statisztikán is megfigyelhető. Az interperszonális funkció szolidaritást teremt a beszélő és hallgatók között, valamint rámutat a közös kognitív háttérre, ami szükséges a megnyilatkozások optimális relevanciájának kiemeléséhez és a jelentés átviteléhez, közvetve segítve a humor átadhatóságát. Egy diskurzusjelölő megjelenése és annak hatása a megnyilatkozást követő több mondatra is hatással van, beleértve a relatíve később érkező csattanókat is. Mivel a *you know* önmagában is a közönséggel való kommunikáció és kapcsolatteremtés eszköze, interperszonális funkcióban a legtermészetesebb a megfigyelhető magas előfordulási ráta, azontúl, hogy magában a műfajban is hangsúlyosan hasznos eszköz. Ellenben az *I mean* interperszonális funkcióban bár előfordul (2), nem jellemző, mert sokkal inkább újrafogalmazó, javító, egyszersmind – az első táblázat tanulsága – szerint szervező eszköz, amely a következő paragrafusban kerül bemutatásra.

- [1] ... you'll see, like, a group of Black dudes walking. Not just any old black dudes. We're talking, **you know...** thugs.

... látsz majd járkálni egy csapat fekete pasast. De nem akármilyen fekete pasasokat. Másról van szó, **tudjátok...** gengszerekről.

- [2] Making popsicle stick houses. **I mean...** it's the most difficult job on the planet!

Jégkrémpálcikákból házacskát építeni. **Úgy értem...** mégis a világ legnehezebb dolga!

A szervező funkció a téma irányításáért, a hangsúlyos elemek kiemeléséért és a releváns referenciákra való rámutatásért felelős. Elvárható, hogy egy monologizálásnak tűnő, történetvezetést igénylő műfajban sűrűn előforduljon, hogy egységesen felépített, jól követhető szöveget kapjunk [3]. Ez a funkció szkriptelt és spontán beszédre egyformán jellemző, hiszen a hallgatóságnak mindkét esetben egyedül is követnie kell az eseményeket, függetlenül attól, hogy a későbbiekben lehetősége van-e a visszajelzésre, illetve kétirányú kommunikációra. Ennek ellenére feltételezhető, hogy egy tisztán szkriptelt szövegben pusztán elővigyázatossági okokból, de a túlmagyarázást elkerülve sokszor előforduljon. Olyan utalásokat fogyanatosít, amelyek nemcsak kronológiai rendezést biztosítanak a beszélőnek, de az üzenet átadásához leglényegesebb részletek hatékony kiemelését is biztosítják.

- [3] D.C.'s different. **I mean**, God, man, took me years to be able to do this show, boy.

D.C. megváltozott. **Úgy értem**, uram isten, évekbe került, hogy fel tudjak itt lépni!

Az ebben az esetben megjelenő egyéb funkcióknak nincs különösebb jelentősége abban az erősen speciális diskurzusban, amit jelen esetben vizsgálunk. A beszédfordulók rendezése és a hallgatói visszacsatolás igénylése egyértelműen jellemzőbb a jelenben zajló spontán beszédaktusokra, mint a szkriptelt vagy akár félig szkriptelt szövegekre. Megfigyeléseim szerint ezeknek az előfordulásoknak egy része a stand-up comedyben csak hétköznapi dialógusok imitálásaként, utánzásaként jelenik meg, ismét a közös kognitív háttér felelevenítésére vagy egyenesen parodizálására szolgál. A performanciahibák, vagyis megakadásjelenségek között is előfordult, hogy egy idézet vagy imitáció részeként jelentek csak meg a szövegben, de megjelenésük minden esetben természetesebbnek hat a stand-up comedyben, mivel az előadó rögtönözhet, illetve ki is javíthatja magát, amely célra például az *I mean* mind elméleti, mind gyakorlati szempontokból hatékonyan bizonyult.

4.2 Az *oh* diskurzusjelölő

Az *oh* olyan diskurzusjelölő, amely nemcsak válasz- és attitűdjelölő, de információszerzésre is alkalmas. A számok szerint az utóbbi szervező funkcióban kapja a legnagyobb szerepet, itt azonban egy sokkal sokszínűbb, és az előfordulások között egyenletesebben eloszló funkcionális spektrumot látunk. Az esetek nagy részében mondatkezdő, szegmenskezdő pozícióban találjuk, ami a hangsúlyosabb érzelmi töltésénél fogva elvárható jelenség. Olyan fosszilizált formájú kirohanásokkal is sokszor

találkozunk a szövegekben, mint amilyen az „Oh my god!”, ahol a szegmenskezdő pozíciót a diskurzusjelölő fenntartotta magának. Az *oh* azontúl, hogy képes rámutatni a háttér-információra, érzelmi jelentéstöbbletével hozzájárul a bensőségebb, a humor átvitelére sokkal alkalmasabb környezet kialakításához. Az *oh* összesen 259 alkalommal fordul elő a korpuszban, segítve a koherens diskurzus megtartását és az egységesült közönséggel való rugalmas, alkalmazkodó kommunikációt.

2. táblázat. Az *oh* funkcionális eloszlása

	Oh
Reakció új információra	37
Elválasztó funkció	15
Megakadásjelenség	37
Szervező funkció	53
Értékelő, érzelme közvetítő	31
Témaváltás	17
Figyelemfelkeltés	19
Figyelemmegtartás	8
Finomító, közvetítő	26
Információszerző	16

[4] *Golf öltözetekre reflektálva:*

*Even a gay blind man would go, “Oh dear Christ! Those are loud!”
Még egy vak meleg fickó is azt mondaná rá, hogy „Ó, te jó isten! Ezek aztán rikitóak!”*

Pusztá imitációt ebben az esetben is látunk [4], különösen amikor az előadó felidéz, eljátszik eseményeket, párbeszédet, esetleg közérdekű híreket, és arra élőben újra reagál, hogy a közönség számára hangsúlyozza a saját benyomásait, mielőtt a téma kifejtésre kerülne.

4.3 A well

3. táblázat. A *well* funkcionális eloszlása

	Well
Szervező funkció	52
Átfogalmazás, önjavítás	16
Megakadásjelenség	5
Kifejtés elkerülése	8
Finomítás (pl. udvarias javaslat)	11
Válaszjelölő (pl. udvarias ellenvetés)	15
Negatív visszacsatolás	9

A magyar *hátnak* és a valamivel udvariasabb *nosnak* angol megfelelője, a *well*, főleg a mondanivaló jelentősebb vagy apróbb módosítására, finomítására szolgál. Előfordulása 116 alkalmat számlál a szövegben, ami kevésnek számít a *well* spontán beszédben pörgőbbnek tűnő használatához képest, amelyen belül több fajta klaszterelőfordulásnak is állandó tagja. Attitűd- és válaszjelölő elem, amely az *oh*hoz

hasonlóan itt főleg szervező funkcióban, tehát praktikus megfontolásokból használatos. Az autentikus nyelvi mintákhoz képest az előadó és a közönség közötti kommunikáció csupán látszólagos vagy részleges, ezért válaszelőzőként működő funkciói jóval kisebb arányban tűnnek fel. Ehhez képest viszont a szervezői funkciót motiváltan és intuitívan használja a humorista az előadás tematikus rendezéséhez.

[5] *Well, when it comes the dogs (...), I have a criteria for what is and is not a dog.*

Nos, ha kutyákról van szó (...), vannak feltételeim arra vonatkozóan, hogy mi számít kutyának és mi nem.

5 Összefoglalás

A humorban, illetve a stand-up comedy mikrokozmoszán belül vizsgált diskurzusjelölők előfordulási rátái igazolni látszanak azt a feltételezést, hogy a diskurzusjelölők diskurzuskohereanciáért felelős funkciói a humor átviteléhez szükséges optimálisan releváns szegmensekre irányítják a hallgatók figyelmét. Ezek a részek a szkriptváltás, tehát a humor detektálásához nélkülözhetetlen információkat tartalmaznak. Bár a sima tematikus rendezés, szervezői funkció is lényeges arányokat mutat, ezeket minden szkriptelt szöveg vagy egyéb kronologikusan rendezett történet igényli. A humorista a céljai eléréséhez szóba kerülő diskurzusjelölőket és azok funkcióit anyanyelvi intuíciónak megfelelően, motiváltan, de opcionálisuk miatt vélhetően nem teljesen tudatosan használja. A spontaneitás utánzása, a diskurzusjelölők imitált használata ebben a műfajban is előfordul, és ebben a szerepben többnyire segítséget nyújtanak a szolidaritás, a közvetlen hangnem megteremtésében is.

Irodalom

- Aijmer, K. 2002 *English discourse particles. Evidence from corpus*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Bell, D. M. 1998. Cancellative discourse markers. A core/periphery approach. *Pragmatics*, 8(4): 515–541.
- Blakemore, D. 2002. *Relevance and Linguistic Meaning. The Semantics and Pragmatics of Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, C. 2003. How English-Learners Joke with Native Speakers: an Interactional Sociolinguistic Perspective on Humor as Collaborative Discourse Across Cultures. *Journal of Pragmatics*, 35(9): 1387–1411.
- Dér, Cs. I. 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények*, 102: 247–264.
- Dynel, M. 2011. Stanger than fiction? – A few methodological notes on linguistic research in film discourse. *Brno Studies in English*, 37(1): 41–61.
- Fox Tree, J., Schrock, J. 2002. Basic meaning of *you know* and *I mean*. *Journal of Pragmatics*, 34(6): 727–747.
- Furkó, B. P. 2011. Diskurzusjelölők a szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. *Officina Textologica*, 16: 37.
- Green, G. 1996. What is Pragmatics and Why Do I Need to Know, Anyway? In: Green, G. *Pragmatics and Natural Language Understanding*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. 1–17.
- Grice, H. P. 1975. Logic and Conversation. In: Cole, P., Morgan, J. L. (szerk.) *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.

- Grice, H. P. 1989. *Studies in the Way of Words*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hansen, M.-B. M. 1998. *The function of discourse particles. A study with special reference to spoken standard French*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Kotthoff, H. 2003. Responding to Irony in Difference Contexts: on Cognition in Conversation. *Journal of Pragmatics*, 35: 1361–1385.
- Norrick, N. 2003. Issues in Conversational Joking. *Journal of Pragmatics*, 35(9): 1333–1359.
- Raskin, V. 1985. *Semantic Mechanism of Humor*. Boston: D. Reidel Publishing Company.
- Schiffirin, D. 1987. *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm, A. 2010. Mit jelölnek a diskurzusjelölők? In: Kukorelli, K. (szerk.) *A tartalom és forma harmóniájának kommunikációja*. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola. 81–88.
- Schirm, A. 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. PhD-értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Sperber, D., Wilson, D. 1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Yus, F. 2003. Humor and the Search for Relevance. *Journal of Pragmatics*, 35: 1295–1331.
- Vaid, J., Hull R., Heredia R., Gerkens D., Martinez F. 2003. Getting a Joke: The Time Course of Meaning Activation in Verbal Humor. *Journal of Pragmatics*, 35(9): 1431–1449.
- Van Dijk, T. A. 1985. *Handbook of discourse analysis*. London: Academic Press.

Vallás és nyelvcsere – moldvai csángó asszonyok nyelvhasználata

Nagy Enikő

PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
nagyeniko1986@gmail.com

Kivonat: A szakirodalom szerint a vallás a legtöbb közösség életében az egyik legfőbb szerepet tölti be a nyelvcsereben, illetve a nyelvmegőrzésben, vagyis nyelvmegtartó erő lehet. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy vajon a csángó közösség életében így van-e: náluk mekkora szerepe lehet a katolikus hitnek a magyar nyelv megőrzésében? Susan Gal (1978, 1991) és Borbély Anna (2001b, 2002) kutatásából indulok ki, és ezúttal a csángó asszonyok nyelvhasználatára fókuszálok, feltételezve, hogy a katolikus hitnek náluk van a legnagyobb szerepe a nyelvmegőrzésben. Amíg Susan Gal és Borbély Anna kutatásában az emberek az Istennel való interakcióban őrizték meg a leginkább az anyanyelvüket (Gal 1978: 6, 1991: 68–70; Borbély 2001b: 139–146, 230, 2002: 334–343), addig a csángóknál már más a helyzet: az idősebb generáció tagjai közül is egyre többen választják imáikban is a román. Meglehet, hogy ez az adat is azt mutatja, hogyan jön használatba a román nyelv fokozatosan, azaz hogyan szorítja ki a magyart lassan, de szinte szabályszerűen.

1 Bevezetés

Rendhagyó módon nem a tételmondatnál, hanem egy verssel szeretném kezdeni:

elmennek a harangok
minden nagypénteken
rómába mennek

odamenegetnek
s ott felejtik
a nyelvünket

Kányádi Sándor 1987-ben írt *Csángó passió* című műve ez, és jobban meggondolva tételmondatnak is megfelelő. Dolgozatomban a moldvai csángó asszonyok nyelvhasználatával foglalkozom. A szakirodalom szerint a vallás az egyik legfontosabb szerepet játssza a nyelvcsere, illetve a nyelvmegőrzés tekintetében, vagyis nyelvmegtartó erőként működhet. Elsősorban arra a kérdésre szeretnék választ kapni, hogy vajon a csángó közösség életében így van-e, továbbá azt is szeretném megtudni, hogy hol tart a közösség a kétnyelvűségtől az egynyelvűség felé vezető úton.

2 Eszközök, módszerek

Moldvai csángókkal 2014-ben, a csíksomlyói búcsún találkoztam. Részt vettem az úgynevezett csángó misén, a moldvai csángók egyetlen magyar nyelvű szentmiséjén az évben, és beszélgettem néhány csángó asszonnyal. Nem kifejezetten nyelvhasználati interjúk voltak ezek a beszélgetések, hanem valóban csupán beszélgetések, hogy jobban megismerjem őket. Majd kérdőíves vizsgálatot végeztem moldvai csángó asszonyok között, feltételezve, hogy a katolikus hitnek náluk van a legnagyobb szerepe a nyelvmegőrzésben. A vizsgálat megvalósításában egy moldvai csángó magyartanár segített. Mivel akkor nem adódott alkalom arra, hogy meglátogassam a csángó közösséget, online juttattam el hozzájuk a nyelvhasználati kérdőívet (amely a mellékletben megtekinthető), és arra kértem az említett magyartanárt, hogy – mivel a helyiek nem mindegyike tud írni és olvasni magyarul – kérdezze meg a közössége néhány tagját, egyelőre csak a környezetében lévő, 60 életév fölötti asszonyokat, és ekképp küldjék meg egybehangolt válaszaikat nekem. Minthogy kutatásom csupán egy előzetes vizsgálódás, úgynevezett pilot kutatás volt, az adatgyűjtésnek olyan differenciálatlan módját alkalmaztam, amely nem tette lehetővé, hogy az adatközlők társadalmi háttéréről, életkoráról, iskolázottságáról, egyéb társadalmi jellemzőiről gyakorlatilag bármit is megtudjunk. Nyilvánvalóan egy ilyen vizsgálattal egyáltalán nem kaphattam átfogó képet a csángó asszonyok nyelvhasználatáról, és még kevésbé érhettem tetten a változást, de úgy vélem, kezdetnek ez a fajta vizsgálat is megfelelő volt, hiszen segítségével feltérképezhettem bizonyos jelenségeket, amelyeket a későbbiekben majd alaposan és módszeresen tanulmányozhatok. Vizsgálódásommal tehát előkészíthettem a terepet egy további, szélesebb körű vizsgálatához, amelyre 2015 nyarán kerül sor. Ekkor utazom Moldvába.

3 Háttér

3.1 Susan Gal kutatása

Kiindulópontom, kérdéseim összeállításánál a legfőbb segítségem Susan Gal 1978-as munkája volt, amely a felsőöri magyarok példáján keresztül mutatja be a nyelvcsere folyamatát. Susan Gal a 70-es években terepmunkát végzett a burgenlandi városban, és arra jutott, hogy az ottani emberek szemében a magyar a parasztság, a múlt szimbóluma, a német pedig a munkásságé, a jövőé, ezért nagyobb presztízszt érdemel. Így a magyar nyelv alárendelt lett a némettel szemben, és a fiatalok legtöbbször csak az idősebbekkel való párbeszéd során kezdte használni, mégpedig sajátos helyzetekben: akkor, amikor kimondottan parasztként akarta magát feltüntetni (Gal 1978, 1991).

A társadalmi kapcsolatok határozták meg a nyelvválasztást: akinek paraszttal volt kapcsolata, többet használta a magyart, még ha fiatalabb volt is, mint mások. Susan Gal arra is rámutatott, hogy a nyelvválasztás változásának tekintetében különbség van férfiak és nők között. A fiatal nők többet használták a németet, mint bárki más a közösségben – beleértve a fiatal férfiakat is –, függetlenül attól, hogy volt-e paraszttal kapcsolatuk. Számukra ugyanis a paraszti élet még annyira sem volt vonzó, mint a fiatal férfiak számára. Azzal, hogy elutasították a magyar használatát, a paraszti létformát tagadták meg: a beszédjükben sem akartak parasztnak látszani. S a magyar férfi, aki paraszt volt, és ezért nem kapott magyar nőt, a szomszédos német

falvakból hozott magának feleséget, gyermekeik pedig német nyelvűek lettek. Így jött aztán használatba a német nyelv fokozatosan és szituáció szerint, vagyis így szorította ki a magyar nyelvet szinte szabályszerűen. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a református istentisztelet volt az a színtér, amely mindvégig a legtávolabb állt a német világtól (Gal 1978, 1991).

3.2 Borbély Anna kutatása

Kérdéseim összeállításánál a másik legfőbb segítségem Borbély Anna 2001-es munkája volt, amely a kétegyházi román közösség nyelvcserejének folyamatát mutatja be. Borbély 1990-ben végzett adatgyűjtést a Békés megyei községben, és kiderült, hogy a kétegyházi román fiatalok, legfőképp a fiatal nők sokkal gyakrabban választják a magyar nyelvet, mint az idősebbek. De Borbély Anna egyik legérdekesebb eredménye – számomra legalábbis mindenképpen –, hogy a templom az a nyelvhasználati színtér, ahol a román nyelv használata meghaladja a magyarét, minden más színtéren a magyar nyelv választása a gyakoribb, és a templomi beszélgetések során az idős nők voltak azok, akik a legtöbbször használják a románt. Tehát: ahol az egyház nyelve a román, ott a nyelvmegőrzés mértéke magasabb, mint ahol az egyház nyelve a magyar. Így az egyházak képesek fenntartani a nyelvhasználatot (Borbély 2001b, 2002).

Úgy vélem, a csángók körében, persze a helyi viszonyokhoz igazítva, meg lehetne ismételni Susan Gal és Borbély Anna kutatását.

3.3 Kik a csángók?

„Én román akarok lenni! Én amikor când a fost recensământul, »origineromână« şiatât! De cesăspunmaghiară, dacănuştiunimic? (Én, amikor a népszámlálás volt, én akkor is román eredetűnek mondtam magam. Ennyi, és kész! Hát miért mondjам, hogy magyar, ha nem tudok semmit?)” (Tánczos 2012: 286).

A csángók – akik eredendően magyarok – etnikai és vallási kisebbséget alkotnak Moldvában, Románia keleti részén. Leginkább a felekezetükben különböznek a többnyire ortodox románoktól: római katolikusok. Nyelvük kevésbé tér el: a legtöbben magyarul már nem vagy alig beszélnek, általában csak az idősebbek, és nagyobb részük román nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallja magát. (Tánczos ezért csángónak kimondottan a moldvai katolikusokat nevezi. Innen is látszik, miért elképzelhetetlen a moldvai csángók nyelvhasználatának vizsgálata a vallás szerepének megértése nélkül.) A 2002-es népszámlálási adatok szerint a moldvai csángók száma 232 045, de más adatok szerint nagyjából 250 000. Közülük kicsit több, mint 183 ezren nem tudnak magyarul, vagyis 80%-uk. Mindössze 20%-uk ismeri tehát ősei nyelvét, ennyien tekinthetők kétnyelvűnek. 2008 és 2010 közötti adatok alapján nagyjából 43 500 csángó beszélt a sajátos csángó dialektust a hagyományosan csángó falvakban, illetve mintegy ötezer a moldvai városokban. Megjegyzendő, hogy számuk az 1990-es évek közepén még több mint 62 ezer volt, azaz egy évtized alatt több mint 20%-kal esett vissza (Tánczos 2012).

Kutatásomat Pusztinában, a Bákó megyei faluban végeztem, amely Moldova egyik legfiatalabb csángó települése, hiszen a madéfalvi veszedelem után, a 18. század végén települhettek ide a magyarok. Ma közel kétezren lakják. Közülük több mint

ezerötszázan vallják magukat románnak, és alig több mint négyszázan magyarnak. Fontos azonban, hogy majdnem 100%-uk katolikus.

4 Kutatási kérdések

Elsődleges annak tisztázása, hogy a csángó közösség életében a kétnyelvűség stabil vagy instabil (átmeneti) jelenségnek tekinthető-e: amíg a stabil kétnyelvű közösségek megőrzik az általuk használt nyelveket, addig az instabil kétnyelvű közösségek saját nyelvük használatáról a másik nyelv használatára térnek át, vagyis a nyelvcsere folyamatát élik. Minthogy a csángók nagy része már nem használja a magyart, hanem románul beszél, kijelenthető, hogy a nyelvcsere folyamata esetükben elkezdődött. Érdeemes megvizsgálni, hogy a nyelvcsere ellenpólusa, a nyelvmegőrzés miként van jelen a csángók életében. Jellemző-e, hogy például a vallásuk megőrzésére törekedve – leginkább tudattalanul és akaratlanul persze – nyelvüket is megóvják?

Ahogy a bevezetőben említettem, a szakirodalom szerint a vallás a legtöbb közösség életében az egyik legfőbb szerepet játssza a nyelvcsereben, illetve a nyelvmegőrzésben, és elsősorban akkor figyelhető meg pozitív hatása a nyelvmegőrzésre, ha eltérő vallást gyakorol a kétnyelvű és a többségi közösség, és ha a vallási szertartásokat a kisebbségi csoport nyelvén celebrálják (Borbély 2001a: 200). Ám a moldvai csángók nem gyakorolhatják anyanyelvükön a vallásukat. Nem engedélyezik számukra a magyar nyelvű szentmiséket, illetve nem kaphatnak olyan papokat, akik képesek lennének az anyanyelvükön szolgálni, és sokan maguk kérik a román nyelvű szertartásokat, mert magyarul már nem vagy alig értenek. Kérdéses tehát, hogy náluk mekkora szerepe lehet a katolikus hitnek a nyelvmegőrzésben.

Bár a nyelvcsere fontos társadalmi és politikai tényezőktől függ, fontos vizsgálni az úgynevezett belső feltételeket is: az emberek nyelv iránti beállítódását, a nyelvhez tapadó értékeiket és attitűdjeiket, amelyek meghatározhatják, hogy lesz-e nyelvcsere egyáltalán. Úgy gondolom, hogy az egyik legérdekesebb kérdés lehet, hogy milyen kép él a csángókban saját nyelvükről és kultúrájukról, és mi az, ami ezt a képet alakítja. További kérdés, hogy a nők vállalnak-e aktívabb szerepet a nyelvcsereben; mely nyelvhasználati színtereken jelenik meg az egyik, és melyeken a másik nyelv; hányadik generációnál tart a változás és így tovább (Borbély 2001a alapján).

5 Tapasztalatok, eredmények

5.1 Beszédpartnerek

Először arra a kérdésre kerestem a választ, hogy melyik nyelvet használja valaki a különböző beszédpartnerekkel. Csak informális kapcsolatokat vizsgáltam, bízva abban, hogy a románnal szemben a magyar előnyt élvez a családtagokkal, barátokkal, ismerősökkel való társalgásban. Voltaképpen így is lett: a csángó asszonyok a szüleikkel, a gyermekeikkel, a férjükkel és egykor a nagyszüleikkel, valamint a barátaikkal és a szomszédjaikkal egyaránt magyarul beszélnek. Ám a gyermekekkel, a házastársal, a barátokkal és a szomszédokkal való kommunikáció sok esetben már románul is zajlik. Nyilván nem szabad elhamarkodott és messzemenő következtetéseket levonni,

de talán annyit megjegyezhetünk, hogy meglehetősen, ez az adat azt mutatja, hogyan jön használatba a román nyelv fokozatosan, hogyan szorítja ki a magyart lassan, de szinte szabályszerűen.

Érdekes, hogy már a legközelebbi családtagokkal (a házastárssal és a gyermekekkel) való kommunikációban is megjelenik a román nyelv, és nem csupán a barátokkal és a szomszédokkal való érintkezésben. Felmerülhet tehát a kérdés, hogy mi történhet a formális kapcsolatokban. Elgondolkodtató az is, hogy már a csángó asszonyoknál is egyre több nyelvhasználati szintéren jelenik meg a román, noha ők egy idősebb generáció tagjai, akik bizonyára jobban őrzik az anyanyelvet. Figyelemre méltó, hogy amíg szüleikkel és nagyszüleikkel kizárólag csak magyarul beszéltek, addig férjükkal és gyermekeikkel – nyilvánvalóan meghatározott beszédhelyzetben – már románul is. Újabb kérdés vetődhet fel: a fiatalabb generáció esetében miként fogynak azok a beszédpartnerek, akikkel a magyar nyelv is használatban van? Vajon ők a barátaikkal még magyarul és románul is beszélnek, mint a szüleik, vagy esetleg már csak románul folyik közöttük a társalgás?

5.2 Attitűd, nyelvtudás, másféle kommunikáció

Megnyugtató, hogy a csángó asszonyok saját anyanyelvtudásukról alkotott képe voltaképp a helyén van, azt vallják ugyanis, hogy anyanyelvi szinten beszélnek a magyart, és nagyon jól a román. Néhányan nemcsak beszélnek, hanem írni és olvasni is tudnak magyarul. Bár könyvet csak románul olvasnak, újságot és imádságos könyvet, valamint Bibliát románul és magyarul egyaránt. Imádkozni is mindkét nyelven szoktak, sőt, gondolkozni is, az állatokhoz viszont csak magyarul szólnak.

Érdekes összevetni mindezt: míg a legintimebb, legbensőbb kapcsolatokban a magyar mellett a román nyelv is kezd használatos lenni, vagyis míg Istenhez és a gondolataikban tulajdonképpen saját magukhoz már nemcsak magyarul, hanem románul is odafordulnak, addig a tisztán magyar nyelv már csak a jószágokkal való kommunikációra marad meg.

5.3 Ima

Amíg Susan Gal és Borbély Anna kutatásában Isten volt az a beszédpartner, akivel az adatközlők majdnem mindegyike az anyanyelvén beszélt, vagyis az emberek az Istennel való interakcióban őrizték meg leginkább az anyanyelvet (Gal 1978: 6, 1991: 68–70; Borbély 2001b: 139–146, 230, 2002: 334–343), addig a csángóknál már más a helyzet: az idősebb generáció tagjai közül is egyre többen választják imáikban a román. Így az Istennel való párbeszéd voltaképpen egy szintre kerül a házastárssal, gyermekekkel, barátokkal, szomszédokkal folytatott beszélgetéssel, amelynek során már nemcsak a magyar, hanem a román nyelv is használatos. Ha sarkítani szeretnénk, azt is mondhatnánk, hogy lefokozódik a szülőkkel, nagyszülőkkel és az állatokkal való kommunikációhoz képest, amely még csak és kizárólag magyar nyelven folyik (illetve folyt), és nem jelent meg benne a román nyelv. És ha már szülőkkel és nagyszülőkkel való kapcsolattartásról van szó: mivel az adatközlők asszonyok, akik az idősebb generációhoz tartoznak, esetükben ilyen kommunikációról már nem is igen beszélhetünk, hiszen felmenőik a legtöbb esetben már meghaltak.

Mondhatni tehát, hogy a múlt nyelve a magyar, míg a jelené és valószínűleg sokkal inkább a jövőé a román. És kissé ironikusan vagy rezignáltan megállapíthatjuk, hogy várakozásaink és reményeink ellenére nem annyira az Istennel, mint inkább az állatokkal való kommunikációban tartja magát leginkább a magyar, de hangsúlyoznunk kell: mivel egyelőre csupán őket vizsgáltuk, a csángó asszonyoknál. Persze az iménti megállapítás valamelyest túlzás vagy torzítás, annyi azonban bizonyos, hogy érdemes lenne tovább vizsgálni a kérdést, mélyebben kutatni az egynyelvűség felé vezető utat, a vallás esetleges nyelvmegtartó erejét.

5.4 A vallás szerepéről bővebben

Véleményem szerint azonban nem csoda, hogy ilyen adatokat kaptunk, hiszen mint említettem, a csángók számára nem engedélyezik a magyar nyelvű szentmiséket, és a román nyelv előretörése miatt nemritkán maguk kéri a román szertartásokat. A többválaszos feleletválasztós kérdések mellett a kérdőívem kifejtendő kérdéseket is tartalmazott, amelyek alapján árnyaltabb képet kívántam kapni a nyelvhasználat és a hitélet összefüggéséről, viszonyáról.

A kérdésre, hogy milyen nyelvű szentmisére jár, az asszonyok azt felelték: „Románra, mert csak ez van.” De a magyart hallanák szívesebben a templomban. A magyar nyelvű mise szövegét a román nyelvű mise szövegének fordításából ismerik. „Mert mi először latin és később román nyelvű misében nőttünk fel” – mondja az egyikük. Arra, hogy miért épp magyarul vagy miért éppen románul imádkoznak, így felelt: „Magyarules, románules, ha hagy adodik.” Ez az asszony jobban szereti a csendes, magában elmondott imákat a hangosan, kimondva való imádkozásnál. Arra a kérdésre pedig, hogy inkább a saját szavaival vagy kötött szövegű imádságokkal imádkozik-e, azt válaszolta: „Ha hagy tanoltam, mikor magyarul, mikor románul.” Kitől és milyen nyelven tanult meg először imádkozni, és hogyan tanult meg a másik nyelven imádkozni? És egy válasz: „Először a családba, édesanyám, nagymamám magyarol tanyitattak imádkozni, így imádkoztunk a családba. Mikor kellett első gyonást csinálni, jártunk tanolásra. Itt a páter románul tanyitatta az imádságokat. Hagy meg tuggy csinálni az első gyonást, kellett vizsgázni a tanoltimádságokból, kérdések-ből. Nagyan nehezen jott esze, mert nem értetem az ima szövegét románul.” Az egyházi énekeket a magyar misén magyarul, a román misén románul éneklük az asszonyok. Megkérdeztem azt is, hogy az asszonyok mit gondolnak: a katolikus hit szerepet játszott abban, hogy megőrizték a magyar nyelvet? De a válaszuk megerősítette az elmondottakat: „A mi esetünkbe sajnas nem.”

6 Összegzés

Hipotézisünk tehát nem látszik igazolódni. Amíg a felsőöri magyarok és a kétegyházi románok nyelvcsereje során is a vallás nyelveként tartotta magát a legjobban a közösség anyanyelve, addig a moldvai csángók esetében egészen mást látunk: nyelvcserejük, úgy tűnik, előrehaladottabb állapotban van a vallás nyelvhasználati körében, mint más nyelvhasználati körökben. Mintegy húsz évvel ezelőtti kutatásában ugyanerre az eredményre jutott Sándor Klára (1998) is, aki arra a kérdésre kereste a választ: milyen hatással van egymásra a csángók esetében a vallás és az anyanyelv, illetve milyen hatással van a vallás a csángók nyelvcserejére.

Az 1990-es évek közepén végzett kutatása alapján Sándor Klára (1998) megállapította: az úgynevezett intim nyelvhasználati tartományok (pl. veszekedés, gondolkodás, számolás) közül a nyelvcsere a vallásában a legjellemzőbb, bár egyre több ilyen tartományban megjelenik. A vallás nem lassítja, hanem gyorsítja a nyelvcsereét. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy Moldvában a teljes nyelvcsere a vallás nyelvhasználati körének hivatalos, az egyház intézményéhez kapcsolódó tartományában zajlott le, a vallásnak a kisebb közösségekhez kapcsolódó tartományokban még a magyart (vagy ahogy Sándor Klára mondja: a csángót) is használják, bár a román várhatóan ezekben is felváltja majd a magyart. A csángó elsősorban a kisközösségi szolidaritás nyelve, vagyis a közösségi szolidaritás a nyelvmegtartó erő, nem pedig a vallás. Lényeges, hogy a vallás hivatalos tartományában használt nyelvnek kicsi a hatása a nyelvcsereére, mert ez nem tartozik a nyelvmegtartást meghatározó elsődleges tényező, a közösségi nyelvhasználat körébe. Sándor Klára szerint az anyanyelv használatát a megváltozott életkörülmények is befolyásolják, és így a csángó háttérbe kerül például egyház által támogatott románokkal szemben. Ugyanakkor az egyháznak a vallásossággon keresztül érvényesülő presztízse mégiscsak a román részeseit előnyben. De a vallásosság csak támogatója, nem okozója a nyelvcsereének, amit persze sok más presztízstényező irányít (Sándor 1998: 1130–1150).

Mintegy két évtizeddel későbbi kutatásomban hasonló eredményre jutottam: a vallás elsődleges szerepet tölt be a nyelvcsereében. Kijelenthetjük továbbá, hogy már nem csak a hivatalos, az egyházi szervezethez kapcsolódó tartományban jellemző a nyelvcsere: Sándor Klára (1998) várakozásainak megfelelően úgy tűnik, hogy az informális tartományokban a magyar helyett a román egyre inkább használattá válik. A továbbiakban ennek folyamatát szeretném alaposabban kutatni.

Irodalom

- Borbély, A. 2001a. A nyelvcsere folyamata és kutatása. *Nyelvtudományi Közlemények*, 98: 193–215.
- Borbély, A. 2001b. *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály.
- Borbély, A. 2002. A nyelvcsere, illetőleg a nyelvmegőrzés és a települések összefüggése a magyarországi románoknál. *Kisebbségkutatás*, 11(2): 334–343.
- Gal, S. 1991. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 2(1): 66–76.
- Gal, S. 1978. Peasant men can't get wives: language change and sex roles in a bilingual community. *Language in Society*, 7(1): 1–16.
- Sándor, K. 1998. A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. In: Jankovics, J., Monok I., Nyerges J. (szerk.) *A magyar művelődés és a kereszténység*. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt. 1130–1150.
- Tánczos, V. 2012. *Language Shift among the Moldavian Csángós*. Kolozsvár: The Romanian Institute for Research on National Minorities.

Melléklet

Nyelvhasználati kérdőív a moldvai csángók nyelvhasználatának vizsgálatához

1. Milyen nyelven vagy nyelveken szokott beszélni az alábbi személyekkel?

	Magyar	Román
Szüleivel		
Nagyszüleivel		
Gyermekeivel		
Házastársával		
Barátaival		
Szomszédaival		

2. Tud-e írni és olvasni az alábbi nyelveken?

	Írok és olvasok	Csak olvasok	Nem írok, nem olvasok
Magyarul			
Románul			

3. Milyen szinten beszéli a következő nyelveket?

	Magyar	Román
Anyanyelvi szinten		
Nagyon jól		
Egész jól		
Nem túl jól		
Szinte alig		

4. Milyen nyelven olvas...

	Magyarul	Románul
újságot		
könyvet		
imádságos könyvet,		
Bibliát		

5. Milyen nyelvet használ, amikor...

	Magyart	Románt
imádkozik		
káromkodik		
gondolkozik		
az állatokhoz szól		

6. Néhány kérdés a hitéletével kapcsolatban:

- Milyen nyelvű szentmisére jár? Magyarra vagy románra? Miért épp arra?
- Honnan tudja a magyar nyelvű szentmise szövegét? Kitől és hol tanulta meg?
- Melyik nyelvet hallaná szívesebben a templomban?
- Milyen nyelven imádkozik? Magyarul vagy románul? Miért épp úgy?
- Kitől és milyen nyelven tanult meg először imádkozni? És hogyan tanult meg a másik nyelven imádkozni?
- Hogyan imádkozik? Csendben, magában vagy hangosan, kimondva?
- És inkább saját szavaival vagy kötött szövegű imádságokkal? (Ha saját szavaival, akkor magyarul vagy románul? Ha pedig kötött szövegű imádságokkal, akkor magyarul vagy románul?)
- Milyen nyelven éneklie az egyházi énekeket?
- Leírná a kedvenc imádságát vagy egyházi énekét? (Magyar és román is lehet.)
- Mit gondol, katolikus hite szerepet játszott abban, hogy megőrizze a magyar nyelvet?

A polaritásváltás problémája a szentimentelemzés szempontjából

Szabó Martina Katalin

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
szabomartinakatalin@gmail.com

Kivonat: A dolgozatban a polaritásváltás problémáját vizsgálom a szentimentelemzés nyelvtechnológiai feladata szempontjából. A dolgozat hiánypótló, hiszen – bár az elméleti nyelvészetben számos szerző vizsgálja a polaritásváltás jelenségét – a nyelvtechnológiai alkalmazások, így a szentimentelemzés nem fordít kellő figyelmet rá, valamint az elméleti nyelvészet eredményeit sem aknázza ki. A polaritásváltás jelensége a szentimentelemzés egy kulcsfontosságú problémájának tekinthető. A szentimentelemzést célzó kutatásokra ugyanis általánosságban jellemző, hogy a feladatot az ún. szentimentkifejezések szótári formába rendezett listáival igyekeznek – legalább részben – megoldani. Belátható ugyanakkor, hogy egy hatékony működésre képes szentimentelemző rendszer nem képzelhető el anélkül, hogy a polaritásváltási jelenséget ne tudná kezelni.

1 Bevezetés

A dolgozatban a polaritásváltás problémáját vizsgálom a szentimentelemzés nyelvtechnológiai feladata szempontjából.

A szentimentelemzés a számítógépes nyelvészet egy részfeladata, amely arra irányul, hogy az értékelést, az értékelő tartalmakat megtalálja a szövegekben, meghatározza ezeknek az értékeknek a polaritását, azaz a pozitív vagy negatív voltát, illetve esetlegesen a polaritás intenzitásának a mértékét, valamint megállapítsa azok tárgyát (az angol nyelvű terminológia alapján: targetjét), tehát azt, hogy az értékelés mire irányul. Mindezt a természetesnyelv-feldolgozás kínálta automatikus eszközökkel igyekszik megvalósítani (vö. Szabó–Vincze 2015). (A polaritás fogalma a nyelvtechnológiai alkalmazásokban tehát nem azonos azzal a polaritásfogalommal, amelyet az elméleti nyelvészeti kutatás alkalmaz.)

A szentimentelemzés növekvő nemzetközi népszerűsége (vö. Прохоров–Керимов 2012; Витехновский 2013: 34) ellenére a magyar nyelvű szövegek szentimentelemzésével csekély számú dolgozat foglalkozik (vö. Liu 2012; Berend–Farkas 2008; Miháltz 2010, 2013; Hangya et al. 2015). Jelentős probléma azonban, hogy ezek a dolgozatok sem tárgyalják a feladat elméleti vonatkozású problémáit, illetve nem nyújtanak kellő információt az e problémák vonatkozásában alkalmazott megoldásokról. Az elméleti kérdések tárgyalása azonban nélkülözhetetlen egy olyan elemző rendszer létrehozásához, amely képes a hatékony szentimentelemzésre.

A szentimentelemzésben már-már vezérelvnek tekinthető az a megállapítás, hogy az értékelő szemantikai tartalmak legfontosabb indikátorai az ún. szentimentkifejezések, vagyis azok a nyelvi elemek, amelyek jelentésük részeként pozitív vagy negatív értékelő tartalmat hordoznak, a domén-, illetve kontextuális sajátságoktól függetlenül. Ezzel összefüggésben bevett gyakorlatnak számít, hogy a szentimentelemzés feladatát e szentimentkifejezések szótárba rendezett listáival igyekeznek – legalább részben – megoldani.

A szótáralapú automatikus elemzés egyik részproblémája az ún. polaritásváltás, amelynek során:

a) a lexikai szinten negatív tartalommal rendelkező kifejezések pozitív irányú polaritásváltozáson esnek át (pl. *durva sportkupé*; *brutális alaplap*),

b) a lexikai szinten negatív vagy pozitív jelentéstartalommal rendelkező kifejezések lexikális jelentésüket elveszítve egy másik szentimentkifejezés polaritásának a fokozóivá (intenzifikálóivá) válnak (pl. *borzasztóan jó*; *jó bonyolult*) (vö. Tolcsvai Nagy 1988; Laczkó 2007; Andor 2011; Kugler 2014; Szabó 2015).

Bár az elméleti nyelvészetben számos szerző vizsgálja a polaritásváltás jelenségét, a nyelvtechnológiai alkalmazások, így a szentimentelemzés nem fordít figyelmet a jelenségre, valamint az elméleti nyelvészet eredményeit sem aknázza ki.

A jelen dolgozat célja, hogy a polaritásváltás jelenségét – különös tekintettel az intenzifikáló funkciójú elemek polaritásváltására – az automatikus szentimentelemzés feladatkorre szempontjából, valós nyelvi adatok alapján beható vizsgálat tárgyává tegye. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon detektálhatók-e olyan lényegi szintaktikai, szemantikai, doménfüggő, frekvenciabeli vagy kollokációs sajátságok, amelyek hathatós segítséget nyújthatnának a vizsgált kifejezések aktuális polaritásának automatikus felismerésében.

2 A polaritásváltás

2.1 A jelenség általános bemutatása

Több szerző (Tolcsvai Nagy 1988; Laczkó 2007; Andor 2011; Kugler 2014) is felhívja a figyelmet egy az értékelést kifejező elemek kapcsán megfigyelhető terjedőben levő jelenségre, miszerint „a negatív jelentéstartalmú és használatú lexikai egységek pozitív irányú jelentésváltozását vagy jelentésbővülését, jelentésük kiterjesztését figyelhetjük meg” (Andor 2011: 33). Andor (2011: 33) megemlíti, hogy a változás az ellentétes polaritás irányába is lehetséges, azaz pozitívból negatívba, ez a változat azonban jóval ritkább előfordulású.

Magam a polaritásváltás jelenségét a következőképpen definiálom: polaritásváltásról akkor beszélünk, ha egy lexikai szinten pozitív vagy negatív polaritással rendelkező elem az aktuális kontextusban elveszíti prior polaritását úgy, hogy az neutralizálódik vagy az ellenkezőjére változik. Ez utóbbi változás csupán a negatív polaritástól a pozitív polaritás irányába történhet. (Fontos hangsúlyozni, hogy az iróniát nem tekintem a polaritásváltás körébe tartozó jelenségnek.)

Vizsgálati eredményeim (vö. Szabó 2015) alapján szemantikai szempontból a polaritásváltásnak alapvetően két típusát különböztethetjük meg. Az egyik esetben a lexikai szinten negatív jelentéstartalommal rendelkező kifejezés pozitív irányú polari-

tásváltozáson esik át (pl. *brutális alaplap*) (vö. Andor 2011). A másik esetben a lexikai szinten negatív vagy pozitív jelentéstartalmú kifejezés lexikális jelentését elvezítve egy másik kifejezés polaritásának a fokozójává (intenzifikálójává) válik (pl. *borzasztóan jó; jó bonyolult*) (vö. Tolcsvai Nagy 1988; Laczkó 2007; Székely 2007; Kugler 2014). Ami a szerkezeti sajátságokat illeti, ugyancsak két nagy szerkeztípust különböztethetünk meg. Az egyik az, amelyben a polaritást váltott kifejezés a szentimentkifejezés szerepét tölti be, azaz önmagában fejezi ki az értékelő tartalmat. Ebben az esetben a vizsgált kifejezés állhat mind állítmányi [1a], mind jelzői funkcióban [1b] (vö. Andor 2011: 37).

- [1] a) (...) *tök durva volt, amit a hegedűs művelt a hangversenyen.*
 [2] b) *Nagyon durva sportkupét mutatott be a Volvo.*

A másik típusban a polaritást váltott elem egy szentimentkifejezés szemantikai tartalmát fokozza, másképpen, intenzifikálja azt. Ebben az esetben a vizsgált elem módosíthat határozót [2a] és jelzőt [2b] egyaránt, és nem csupán negatív, de pozitív prior polaritással rendelkező elem is állhat ebben a funkcióban [2c].

- [3] a) *A mocskosul jól kinéző CGI-vérnek például búcsút inthetünk.*
 [4] b) (...) *a miskolci Jameson Cinefesten baromi jó filmeket lehet nézni tökingyen.*
 [5] c) *Beyonce rajongó vagy? Biztos jó hülye lehetsz!*

A második típus esetében nem ritka az egybeírt változat sem [3].

- [6] (...) *megállás nélkül váltják egymást a fergeteges szövegek és a durvajó akciójelenetek.*

Ami a szemantikai motiváltság kérdését illeti, amellet érvelek, hogy a polaritásváltás hatására részleges vagy teljes deszemantizálódás következik be, s ezzel együtt a pragmatikai motiváltságra helyeződik a hangsúly. Abban az esetben, amikor a polaritást váltott elem a szentimentkifejezés szerepét tölti be, a deszemantizálódás teljes mértékű. Vessük össze az [4a] alatti példát az [1b] alatti példával, amelyet itt [4b] alatt megismétlek!

- [7] a) (...) *belehalt a durva támadásban szerzett sérüléseibe.*
 [8] b) (...) *Nagyon durva sportkupét mutatott be a Volvo.*

Azokban az esetekben azonban, ahol a polaritást váltott elem intenzifikálói funkciót tölt be, a szemantikai motiváltság és motivátlanság között egy fokozati skála tételhető fel (vö. Szabó 2015). Tekintsük az [5] alatti példákat!

- [9] a) *pokoli meleg; pokoli hideg*
 b) *pokoli rossz; pokoli jó*

Az [5a] alatti példák intenzifikált elemei Ahn és munkatársai (2012: 5–6) alapján relatív polaritású elemek. A szerzők (Ahn et al. 2012: 6) szerint relatív polaritásról akkor beszélünk, ha a polaritás az aktuális domén, illetve target függvényében áll. Amennyiben azonban egy elem abszolút polaritással rendelkezik, úgy polaritása nem függ az adott doméntól, amelyben szerepel, illetve targettól, amit minősít. Belátható, hogy a példákban a *meleg* és a *hideg* melléknevek eltérő polaritással rendelkezhetnek attól függően, hogy az aktuális target szempontjából ezt a sajátságot pozitívnak vagy negatívnak tekinthetjük-e, azaz polaritásuk relatív. A *pokol* szó önmagában a nagyon meleg helytel asszociálódik. Ahhoz tehát, hogy ellentétes szemantikai tartalmú elemekkel is kolloká-

lódhasson, bizonyos mértékű deszemantizálódásra van szükség. Amellett érvelek ugyanakkor, hogy a *pokoli* deszemantizáltsága nem teljes mértékű a kifejezésben, ugyanis a szókapcsolat a negatív értékelő tartalmát csupán a *pokol* negatív konnotációjából nyerheti, a modifikált elem relatív polaritása okán (vö. Szabó 2015).

Teljes deszemantizáltságról véleményem szerint csupán az [5b] alatti példák esetében beszélhetünk, tehát ott, ahol a modifikált elem abszolút polaritással rendelkezik. Ezekben a konstrukciókban ugyanis a polaritás az alaptag által eleve meghatározott, így a polaritást váltó kifejezés betöltheti a „puszta” intenzifikáló szerepét.

2.2 A polaritásváltás a szentimentelemzés szempontjából

A polaritásváltás jelensége a szentimentelemzés egy kulcsfontosságú problémájának tekinthető. A szentimentelemzést célzó kutatásokra ugyanis általánosságban jellemző, hogy a feladatot az ún. szentimentkifejezések szótári formába rendezett listáival igyekeznek – legalább részben – megoldani (vö. Vázquez – Bel Rafecas 2012; Liu 2012: 12–13). A szentimentelemzésben már-már vezérelvnek tekinthető az a megállapítás, hogy az értékelő szemantikai tartalmak legfontosabb indikátorai e puszta szentimentkifejezések, vagyis azok a legkisebb nyelvi egységek, amelyek értékelő tartalmat hordoznak. E meggondolás alapján a szentimentszótárak a legtöbb elemzésben kimagasló jelentőséggel bírnak, mintegy az elemzés alapköveinek tekinthetők (vö. Szabó 2014, 2015).

A szentimentszótárak létrehozásának elméleti alapvetése az, hogy a polarizált kifejezéseknek legalább egy csoportja rendre pozitív vagy negatív értékelő szemantikai tartalmat hordoz, tehát a kontextuális sajátságoktól függetlenül rendelkezik az adott polaritással mint jelentéskomponenssel (vö. Moghaddam–Popowich 2010: 3; Baroni–Vegnaduzzo 2004; Kamps et al. 2004; Vegnaduzzo 2004).

Kérdéses azonban, hogy a polaritásváltás jelensége komoly elméleti dilemmát vet fel, hiszen feltétlen meggondolást sürget az a kérdés, hogy hogyan egyeztethető össze a polaritás szemantikai komponensként való tételezése a polaritásváltás lehetőségével. (A probléma teoretikus vonatkozásaival e dolgozatban részletesen nem foglalkozom, arról bővebben l. Szabó 2015).

A nyelvtechnológia szempontjából nyilvánvaló, hogy egy hatékony működésre képes szentimentelemző rendszer nem képzelhető el anélkül, hogy a polaritásváltási jelenséget kezelni ne tudná. Olyan támogató megoldásokra van tehát szükség, amely képessé teheti az elemzőt a polarizált kifejezések kontextusfüggő kezelésére.

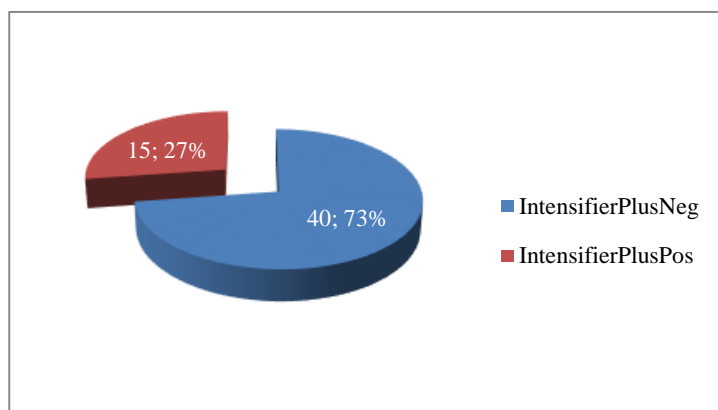
A dolgozat további részében, korpuszadatok alapján azt próbálom meg feltérképezni, hogy van-e olyan szintaktikai, szemantikai, doménfüggő, frekvenciabeli vagy kollokációs sajátság, amely hathatós segítséget nyújthat az aktuális polaritás automatikus felismerésében.

3 A polaritásváltás jelensége a korpuszadatok tükrében

Korpuszvizsgálataim túlnyomó többségét a PrecoSent korpuszon, valamint a Precorpuson végeztem.

A PrecoSent egy manuálisan annotált szentimentkorpusz, amelyet a magyar nyelvű szövegek szentimentelemzésének feladatához hoztunk létre, elemzési, fejlesztési és tesztelési céllal (vö. Szabó–Vincze 2015). A PrecoSent a jelenlegi egyetlen olyan szentimentre annotált korpusz, amelyben a polaritás a szentimentkifejezések szintjén van annotálva. Ennek, valamint a további annotációk a sajátosságoknak köszönhetően az eszköz a polaritásváltás korpuszalapú vizsgálatához is jelentős lehetőséget nyújt.

Tekintettel arra, hogy a korpuszannotáció lehetővé tette az intenzifikáló elemek statisztikai adatainak egyszerű lekérdezését, kutatásom első lépéseként ezeket a kifejezéseket vizsgáltam meg. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy vajon milyen gyakorisággal fordulnak elő a negatív prior intenzifikáló elemek negatív, és milyen gyakorisággal pozitív polaritású kifejezésben. A vizsgálat eredményeit az 1. ábra mutatja be.

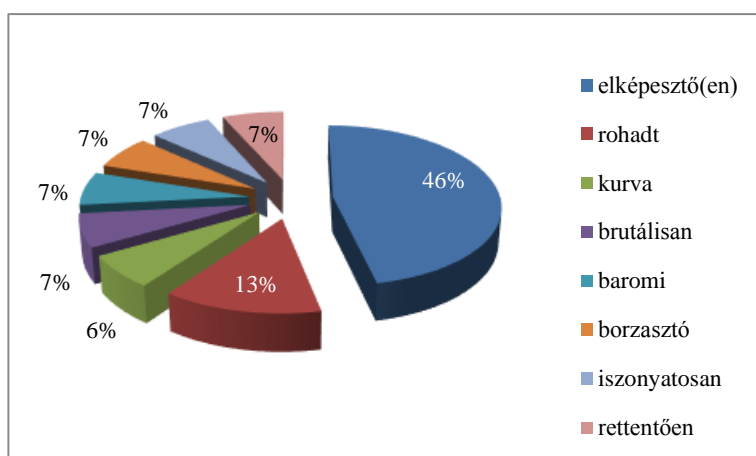
1. ábra. A negatív prior értékű intenzifikálók gyakorisági megoszlása a negatív és a pozitív kontextusok között a PrecoSent korpuszban

Amint az az ábrán látható, a korpusz negatív prior polaritású intenzifikálói csupán az esetek 73%-ban fordulnak elő negatív polaritású kifejezésben; 27%-uk pozitív polaritású kifejezésben szerepel. Ez utóbbiak esetében tehát a vizsgált kifejezés neutralizálódva pusztán intenzifikáló funkcióját tölti be (részletesebben l. fentebb, 2.1). Az arányok azt mutatják, hogy a polaritásváltás az intenzifikálók esetében igen gyakori jelenség, és amennyiben azokat nem tudjuk helyesen kezelni, úgy az elemzés eredményében jelentős torzulást okozhatnak.

Megvizsgáltam, hogy melyek azok a negatív prior értékű intenzifikáló elemek, amelyek pozitív polaritású kifejezésben szerepelnek, illetve hogy ezeknek az elemeknek milyen a gyakorisági megoszlása egymás között. Az eredményeket a 2. ábra mutatja be.

Ahogy a 2. ábra mutatja, a pozitív környezetben szereplő negatív prior értékű intenzifikálók között az *elképesztő(en)* a leggyakoribb, a *rohadt* a második leggyako-

ribb előfordulása, a további elemek között pedig az előfordulási gyakoriság körülbelül egyenlő mértékben oszlik meg. Összevettem a kapott adatokat azokkal a negatív prior értékű intenzifikálókkal, amelyek negatív környezetben szerepelnek, és azt találtam, hogy semmilyen lényeges eltérés nem mutatkozik a két használati módban. Azok az elemek tehát, amelyek pozitív környezetben előfordulnak, rendre megtalálhatóak negatív környezetben is, továbbá a pozitív környezetben leggyakoribb *elképesztő(en)* és *rohadt* a negatív környezetben is a leggyakoribb előfordulású elemek között szerepel. Azt látjuk tehát, hogy megközelítőleg ugyanazok az elemek fordulnak elő a negatív és a pozitív környezetekben, és megközelítőleg ugyanazzal a frekvenciális sajátossággal.

2. ábra. A negatív prior értékű intenzifikálók gyakorisági megoszlása a pozitív polarítású kifejezésekben a PrecoSent korpuszban

A korpuszadatok vizsgálata alapján úgy vélem, hogy az aktuális polaritás felismerésében a módosított elem polarítására hatékonyan lehetne támaszkodni. Korábban (l. fentebb, 2.1) részletesen tárgyaltam a relatív és az abszolút polaritás közötti különbséget. Néhány példa alapján amellet érveltem, hogy a polaritást váltó kifejezés teljes deszemantizáltságáról akkor beszélhetünk, ha a modifikált elem abszolút pozitív vagy negatív polaritással rendelkezik, így mellettük a polaritást váltó kifejezés „puszta” intenzifikálóként funkcionálhat. Mivel a korpuszadatok összhangban állnak a fenti hipotézissel, úgy vélem, az abszolút polarítású módosított elem esetében az alábbi szemantikai kompozíciós szabályok sikerrel volnának alkalmazhatók:

[10] I. Neg + Poz \rightarrow IntPoz (pl. *borzasztóan szép* \rightarrow 'nagyon szép' [+])

[11] II. Poz + Neg \rightarrow IntNeg (pl. *jó hülye* \rightarrow 'nagyon hülye' [- \rightarrow])

A fentebbiekkel azonos eredményt produkálnak az olyan szerkezetek is, amelyekben a két elem prior polarítása azonos egymással. Kezelésük az alábbi kompozíciós szabályokkal lehetséges:

[12] III. Poz + Poz \rightarrow IntPoz (*varázslatosan szép* \rightarrow 'nagyon szép' [+])

[13] IV. Neg + Neg \rightarrow IntNeg (*pokoli hülye* \rightarrow 'nagyon hülye' [- \rightarrow])

Vegyük észre, hogy az I. és a III., valamint a II. és a IV. alatt bemutatott szabályok a szentimentelemzés szempontjából azonos eredményt produkálnak.

A relatív polaritású modifikált elemek esetében a szerkezet polaritása nem ennyire egyértelmű. A relatív polaritás ugyanis – amint arról korábban már részletesebben is szóltam (l. fentebb, 2.1) – az aktuális domén, illetve target függvényében áll. A korpuszadatok alapján e konstrukciók esetében két szentimenttartalom is kifejeződésre juthat: Egyrészt lehetséges, hogy – ahogyan amellet korábban a *pokoli meleg* és a *pokoli hideg* kifejezések kapcsán érveltem (l. fentebb, 2.1) – az intenzifikáló nem teljesen deszematizálódott elem, mivel a szókapcsolat a negatív értékelő tartalmát annak negatív konnotációjából nyeri [6]. Másrészt az is lehetséges, hogy a szerkezet szentimentértéke nem negatív, sőt akár pozitív is lehet, és a negatív prior értékű intenzifikálóval a beszélő pusztán hatáskeltési céllal él [7]. Tekintsük az alábbi, valós nyelvi példákat!

- [14] a) a *marha kemény futómű miatt „rázós” használni a magyar utakon*
 b) *őrült sok szenvedés árán rájön arra, miért és kiért érdemes élni*
- [15] a) *Lehetetlen helyzetből őrült nagy passz*
 b) *Így vághat ketté iszonyú gyorsan marha sok citromot*

A relatív polaritású alaptaggal alkotott szerkezetek kezelése tehát egyszerű szemantikai kompozíciós szabályok segítségével nem tűnik megoldhatónak, helyes interpretálásukhoz a tágabb kontextus figyelembe vételére van szükség.

A fentebbihez hasonlóan problematikus azoknak a szerkezeteknek a kezelése is, ahol a polaritást váltó elem nem intenzifikáló, hanem szentimentkifejezés funkcióját tölti be, azaz önmagában értékelő tartalmat hordoz. A korábban [1] alatt hozott példákat itt [8] alatt megismétlem:

- [16] a) (...) *tök durva volt, amit a hegedűs művelt a hangversenyen.*
 [17] b) *Nagyon durva sportkupét mutatott be a Volvo.*

E kifejezések aktuális polaritását semmilyen szemantikai kompozíciós szabállyal nem tudjuk lefedni.

Azt feltételeztem, hogy mind a relatív polaritású alaptaggal alkotott szerkezetek, mind a polaritást váltó szentimentkifejezések esetében segítséget nyújthatnának használatuk doménfüggő sajátosságai. Valószínűsítettem ugyanis, hogy mivel a vizsgált kifejezések váltott polaritás esetében stiláris többlettel rendelkeznek, azok frekvenciája eltérő lehet az egyes doméneknben. Annak céljából, hogy megvizsgáljam, helytálló-e a hipotézis, elvégeztem egy vizsgálatot a *brutális* szó előfordulási gyakoriságát illetően a Precorpus nyolc doménből álló korpuszán (Szabó 2014). Az eredményt a 3. ábra prezentálja.

Azt látjuk tehát, hogy a vizsgált elem a politikai tárgyú szövegekben, valamint a bulvár és a kultúra doménben mutat legnagyobb előfordulást. (A kultúra alkorpusz szöveganyagának jelentős része filmes témájú internetes oldalakról származik, valószínűleg ezzel magyarázható a kifejezés gyakorisága.) A legkevesebb előfordulás a technológia és a tudomány alkorpuszokat jellemzi.

Megvizsgáltam, hogy milyen frekvenciával rendelkezik a *brutális* szó pozitív polaritású elemként ezekben a doméneknben. Az elemzés tapasztalatait a 4. ábra mutatja be.

A politikai tárgyú, valamint a tudományos szövegekben tehát alapvetően nem jellemző a *brutális* szó váltott polaritású használata, így a kifejezés prior polaritása mu-

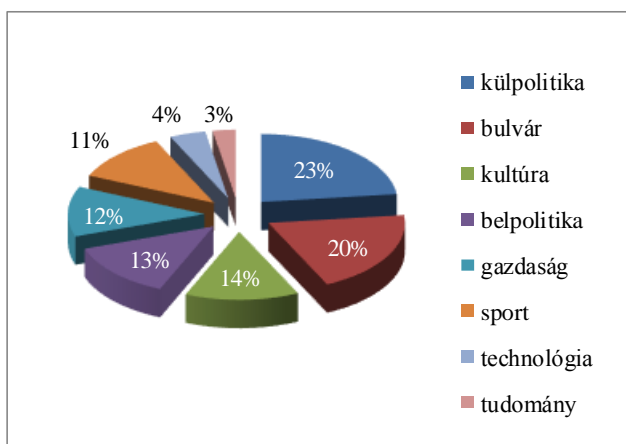
tatkozik meg [9]. Ugyanakkor, például a kultúra és a gazdaság alkorpuszban az előfordulások közel 1/3-a esetében a szó nem a prior szentimentértékében szerepel [10].

[18] *Őrízetben a brutális kettős gyilkosság gyanúsítottja*

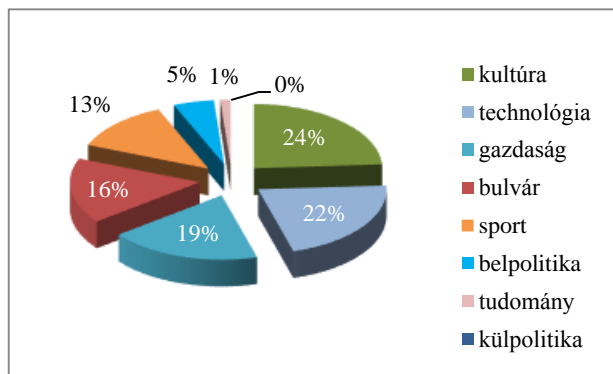
[19] *Brutális GDP-adatra izmosodik a forint*

Különösen figyelemre méltóak a kifejezésnek a technológia alkorpuszban mutatott megoszlásai arányai. Itt ugyanis alig találkozni prior polaritású előfordulással [11].

[20] *hamarosan a 370 lóerős R Evo is színre lép, brutális literteljesítménnyel*

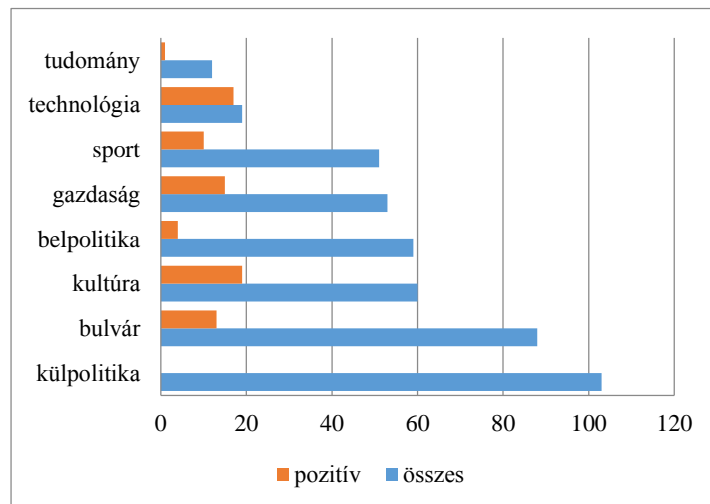

3. ábra. A *brutális* szó összes előfordulásának az aránya a Precorpusban

4. ábra. A *brutális* szó előfordulási aránya pozitív polaritású elemként a Precorpusban

A vizsgálat eredményei véleményem szerint arra mutatnak, hogy a polaritást váltott kifejezések olyan stiláris többletértékkel rendelkeznek, amelyet bizonyos domének nem, vagy csupán elvétve engednek meg, míg más domének hatáskeltési céllal gyakorta aknáznak ki.

5. ábra. A *brutális* szó összes, valamint pozitív polarítású előfordulási aránya a Precorpusban

4 Összegzés

A dolgozatban a polaritásváltás problémáját vizsgáltam meg behatóbban a szentimentelemzés nyelvtechnológiai feladata szempontjából.

A polaritásváltás mind nyelvtechnológiai, mind elméleti nyelvészeti szempontból figyelemre méltó jelenség, ugyanis alapjaiban kérdőjelezi meg annak a megközelítési módnak a helytállóságát, amely a nyelvi értékelést lexikális szinten, szemantikai komponensként tételezi (vö. Szabó 2015). A dolgozat hiánypótló, hiszen – bár az elméleti nyelvészetben számos szerző vizsgálja a polaritásváltást – a nyelvtechnológiai alkalmazások, így a szentimentelemzés a problémára nem fordít kellő figyelmet, és az elméleti nyelvészeti kutatások eredményeit sem aknázza ki.

A dolgozat elején, valós nyelvi adatok alapján áttekintettem a polaritásváltási jelenség szemantikai és szintaktikai sajátosságait. Ezt követően korpuszvizsgálatok segítségével meg próbáltam feltérképezni, hogy van-e olyan szintaktikai, szemantikai, doménfüggő, frekvenciabeli vagy kollokációs sajátosság, amely hathatós segítséget nyújthatna az aktuális polaritás automatikus felismerésében.

Vizsgálati eredményeim arra mutattak, hogy a polaritásváltás az intenzifikálók esetében igen gyakori jelenség, és amennyiben azokat nem tudjuk helyesen kezelni, a szentimentelemzés eredményében jelentős torzulást okozhatnak. Ugyanakkor – összevetve a negatív prior értékű intenzifikálók negatív és pozitív környezeti előfordulásait – azt találtam, hogy azok az elemek, amelyek pozitív környezetben előfordulnak, rendre megtalálhatók negatív környezetben is, továbbá frekvenciájuk tekintetében is hasonlóan viselkednek.

Ezt követően amellet érveltem, hogy az intenzifikálók aktuális polaritásának a felismerésében a modifikált alaptag polarítására lehetne támaszkodni. Úgy vélem, abszolút polarítású alaptag esetében bizonyos szemantikai kompozíciós szabályok sikerrel volnának alkalmazhatók.

Ugyanakkor relatív polaritású alaptag esetében a fentebbi megoldást nem találtam kielégítőnek, tekintettel azok domén-, illetve targetfüggési sajátságára.

Mind a relatív polaritású alaptaggal alkotott szerkezetek, mind a szentimentki-fejezés funkcióját betöltő polaritást váltó elemek esetében amellett érveltem, hogy kezelésükben doménfüggő sajátságaik nyújthatnának segítséget. Azt valószínűsítettem ugyanis, hogy mivel a vizsgált kifejezések váltott polaritás esetében stílári többlettel rendelkeznek, azok frekvenciája eltérő az egyes doménekben. Annak céljából, hogy a hipotézis helytállóságát megvizsgáljam, megnéztem a *brutális* szó előfordulási gyakoriságát nyolc különböző doménben, majd a kapott eredményeket összevettem a szó pozitív polaritású előfordulási arányával. Azt találtam, hogy a politikai tárgyú és a tudományos szövegekre alapvetően nem jellemző a *brutális* szó váltott polaritású használata. Ugyanakkor a kultúra és a gazdaság alkorpuszok szövegeiben, különösen a technológia doménben kifejezetten gyakori előfordulású.

A vizsgálat eredményei véleményem szerint arra mutatnak, hogy a polaritásváltás kezelésében szemantikai kompozíciós szabályok segíthetnének, és ahol azok alkalmazására nincs mód, ott a doménfüggő sajátságokat lehetne kiaknázni.

Irodalom

- Ahn, A., Laporte É., Nam J. 2012. Semantic Polarity of Adjectival Predicates in Online Reviews. In: Young-se, K., Jong-yuri Y., Jong-seon H., Jiun-shiung W., Seong-ha R., Kyoung-ae K., Dong-ho Ch., Kee-ho K., Hye-kyung K. (szerk.) *Seoul International Conference on Linguistics (SICOL '10)* (Seoul, South Korea, 2010. június 23–25). Seoul: Hankookmunhwasa. Elérhető: <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1211/1211.4161.pdf>. Letöltve: 2015. július 13.
- Andor, J. 2011. De durva ez a téma! – Megfigyelések a melléknévi polaritásváltásról. *Hungarológiai Évkönyv*, 12(1): 33–42.
- Baroni, M., Vegnaduzzo, S. 2004. Identifying Subjective Adjectives through Web-based Mutual Information. In: Buchberger, E. (szerk.) *Proceedings of KONVENS* (Bécs, 2004. szeptember 14–17). Bécs: GAI. 17–24.
- Berend, G., Farkas, R. 2008. Opinion Mining in Hungarian based on textual and graphical clues. In: *Proceedings of the 4th Intern. Symposium on Data Mining and Intelligent Information Processing*. Santander.
- Hangya, V., Farkas R., Berend G. 2015. Entitásorientált véleménydetekció webes híryanagyokból. In: Tanács, A., Varga V., Vincze V. (szerk.) *XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2015)* (Szeged, 2015. január 14–15.). Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 227–234.
- Kamps, J., Marx M., Mokken R., Rijke M. 2004. Using WordNet to Measure Semantic Orientations of Adjectives. In: *Proceedings of the fourth international conference on Language Resources and Evaluation* (Lisszabon, 2004. május 26–28.). Párizs: ELRA. 1115–1118.
- Kugler, N. 2014. A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a félelmetesen jó? *Magyar Nyelvőr*, 138(2): 129–139.
- Laczkó, M. 2007. Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján. *Magyar Nyelvőr*, 131(2): 173–184.
- Liu, B. 2012. *Sentiment Analysis and Opinion Mining*. Kézirat. Elérhető: <http://www.cs.uic.edu/~liub/FBS/SentimentAnalysis-and-OpinionMining.pdf>. Letöltve: 2015. 06. 11.
- Miháltz, M. 2010. OpinHu: online szövegek többnyelvű véleményelemzése. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) *VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2010)* (Szeged, 2010. december 2–3.). Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 14–23.
- Miháltz, M. 2013. OpinHuBank: szabadon hozzáférhető annotált korpusz magyar nyelvű véleményelemzéshez. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) *IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2013)* (Szeged, 2013. január 7–8.). Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 343–345.

- Moghaddam, S., Popowich, F. 2010. Opinion polarity identification through adjectives. *CoRR abs/1011.4623*. Elérhető: <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1011/1011.4623.pdf>. Letöltve: 2015. július 13.
- Szabó, M. K. 2014. Egy magyar nyelvű szentimentlexikon létrehozásának tapasztalatai. „*Nyelv, kultúra, társadalom*” című alkalmazott nyelvészeti konferencia (Budapest, 2014. november 3–4.). Publikálásra benyújtva.
- Szabó, M. K. 2015. A nyelvi értékelés mibenléte a számítógépes értékelélemzés (szentimentelemzés) szempontjából. *Nyelvészdoktoranduszok 18. Országos Konferenciája (LingDokKonf)* (Pécs, 2014. november 20–21.). Publikálásra benyújtva.
- Székely, G. 2007. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy, G. 1988. A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán. *Magyar Nyelvőr*, 112(4): 398–406.
- Vázquez, S., Bel Rafecas, N. 2012. A Classification of Adjectives for Polarity Lexicons Enhancement. In: Calzolari, N., Choukri K., Declerck T., Doğan M. U., Maegaard B., Mariani J., Moreno A., Odijk J., Piperidis S. (szerk.) *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 12)* (Isztambul, 2012. május 21–27.). Párizs: ELRA. 3557–3561.
- Vegnaduzzo, S. 2004. Acquisition of subjective adjectives with limited resources. In: *AAAI Spring Symposium Technical Report: Exploring Affect and Attitude in Text: Theories and Applications* (Palo Alto, 2004. március 22–24.). Menlo Park: AAAI Press.
- Витехновский, В. И. 2013. Автоматизация определения тональности текста. *Вестник магистратуры*, 5: 34–36.
- Прохоров, А., Керимов, А. 2012. Сентимент-анализ и продвижение в социальных медиа. *КомпьютерПресс*, 7: 98–105.

Források

- PrecoSent = Szabó, M. K., Vincze, V. 2015. Egy magyar nyelvű szentimentkorpusz létrehozásának tapasztalatai. In: Tanács, A., Varga V., Vincze V. (szerk.) *XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2015)* (Szeged, 2015. január 14–15). Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 219–226.
- Precorpus = Szabó, M. K. 2014. Egy magyar nyelvű szentimentlexikon létrehozásának tapasztalatai. „*Nyelv, kultúra, társadalom*” című alkalmazott nyelvészeti konferencia (Budapest, 2014. november 3–4.). Publikálásra benyújtva.

Alaphangjellemzők vizsgálata gyermekek beszédében

Tóth Andrea

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

toandi@mailbox.hu

Kivonat: A beszédet szegmentális és szupraszegmentális szinten befolyásoló tényezők között tartják számon a nemet, az életkort és a beszéd típusát. A felnőttkori beszédet ezek mentén már számos kutatás elemezte, az alaphangjellemzők vizsgálatával azonban gyermekek beszédében még kevés vizsgálat foglalkozott. A jelen kutatásban a beszéd típus, a nem és az életkor hatását vizsgálom az alaphangjellemzőkre, 9 és 11 éves gyermekek beszédében. Elemeztem az átlagos alaphangmagasságot, a hangterjedelmet és a beszélők gyakran használt hangtartományát. Az eredmények szerint a beszélő neme hatással van a spontán beszédben gyakran használt hangtartományra: a lányok beszédét szélesebb intervallumhasználat jellemzi. Az életkor előrehaladtával csökken az alaphangmagasság. A beszéd típus pedig nem befolyásolja az átlagos alaphangmagasságot, ugyanakkor a dialógus változatosabb alaphanggal valósul meg.

1 Bevezetés

A beszédprodukcióna számos tényező hatással van. Ilyen a beszédhelyzet, a beszéd típus, a beszélő neme, életkora, érzelmi állapota stb. Ezek a beszéd szegmentális és szupraszegmentális szintjére egyaránt kihatnak (Gósy 2004). A beszéd típus meghatározza a prozódiai megvalósítást (Wacha 1974), ezért a spontán és nem spontán beszéd (felolvasás) vizsgálatok eltéréseket találtak például a temporális mintázatban és az alapfrekvencia-szerkezetben. Fónagy és Magdics (1967) hallásalapú megfigyelései szerint a felolvasás egy terccel magasabb hangfekvésű, mint a spontán beszéd.

A mai, objektív méréseken alapuló kutatások már árnyaltabb képet alkotnak a beszéd típusok szupraszegmentális szerkezetéről. Olasz (2006) kutatásában a novella, a hír, a mese és a reklám időszerkezetét, alapfrekvencia-változását, intenzitás szerkezetét és hangszínezetét elemezte. A vizsgált paraméterekben eltéréseket adatolt az egyes beszéd típusokban. A tempó tekintetében a reklám volt a leggyorsabb, a mese pedig a leglassabb; ezzel összefüggésben a reklámok voltak a legkevésbé tagoltak. A leghosszabb szünetek a hírekben jelentek meg, a legdinamikusabb hangsúlyozás pedig a mesét jellemezte. A novellában volt a legkisebb mértékű az alapfrekvencia változása. Olasz hangsúlyozta, hogy a beszélő alkalmazkodik a beszéd típus által meghatározott „formához”. Imre (2005) vizsgálatában szintén különböző műfajú szövegeket hasonlított össze egy percepciók teszt segítségével, amelyben a hallgatóknak különböző beszéd típusokat kellett felismerniük. Eredményei igazolták Wacha (1974) megállapítását. Beke (2008) a felolvasás és a spontán beszéd alapfrekvencia-szerkezetét hasonlította össze férfiak és nők beszédében. Kutatásának tanúsága szerint a spontán beszéd

hangtartománya szűkebb, a felolvasás prozódiaja pedig változatosabb. A nők beszédükben szélesebb hangtartományt használtak a férfiaknál. Markó (2009) kutatása az előbbivel ellentétes eredményre jutott, ő a spontán beszédben adatolt tágabb hangközértékeket. Markó és Bóna (2012) elemzésükben azt találták, hogy a fiataloknál a felolvasás tágabb hangterjedelemmel valósul meg.

A spontán és nem spontán közlések temporális sajátosságaival foglalkozó kutatások egybehangzón erősítették meg, hogy a két beszéd-típus között eltérések mérhetőek a beszéd- és artikulációs tempó értékeiben, a szünetek előfordulásában és arányaiban (l. Váradi 2010; Bóna 2013; Markó 2014), ami a beszédtervezés különbségeivel hozható összefüggésbe. Ugyanakkor a vizsgált tényezőkre a beszélő egyéni sajátosságai is hatással lehetnek, például a szünetek arányaiban (Váradi 2010). Bóna (2013) szerint egyes beszéd-típusok kötöttebbek szünettartásukat tekintve, míg másokban nagyobb mértékben jelennek meg az egyéni sajátosságok. Markó (2014) a felolvasás, interjú és társalgás vizsgálatok arra is felhívta a figyelmet, hogy a spontán beszédet sem szerencsés homogén kategóriaként kezelni, hiszen az egyes beszéd-módok között is különbségek állnak fenn a temporális szerkezetben.

A beszéd típusa mellett a közlés szupraszegmentális szintjére az életkor és a nem is hatással lehet. Az alaphangmagasság életkori változása egyrészt anatómiai okokkal áll összefüggésben. Fiziológiailag az emberi hangképzés alapja a kilégzés okozta levegőáramlás, a hangszalagok fonációs beállítottsága és rezgése, illetve a toldalékcső rezonátortevékenysége (Gósy 2004). A beszédképzésben részt vevő szervek (tüdő, gége, toldalékcső) az életkor előrehaladtával változnak, ezért a beszéd akusztikai lenyomata is változik. Ennek következtében a felnőtt férfiak alaphangmagassága (f₀) 80-140 Hz, a nőké 160-260 Hz közötti, míg a gyermekeké az 500 Hz-et is elérheti (Kassai 2006). A gyermekkori beszéd vizsgálatában ellentmondásos eredmények születtek. Több kutatás tanúsága szerint (Lee et al. 1999; Vorperian et al. 2009) a pubertáskor előtt nincs különbség a vokális traktus hosszában a nemek között. Perry és munkatársai (2001) ezzel szemben azt találták, hogy a beszéd akusztikumában a nembeli eltérések már négyéves korban is kimutathatók (Perry et al. 2001). Hasek és munkatársai 5 és 10 éves korú gyermekek beszédét elemezték, és 5-6 éves korban nem találtak eltérést az f₀-ban a nemek szerint, ugyanakkor 7 és 10 éves kor között a fiúk alaphangmagassága már alacsonyabb volt a lányokénál (Hasek et al. 1980). Whiteside és Hodgson hasonló eredményre jutottak 6 és 10 éves korú gyerekek beszédének vizsgálatokor: a lányoknál az alaphangmagasság csökkenését 6 és 10 éves kor közé, míg a fiúk esetében 8 és 10 éves kor közé datálták (Whiteside-Hodgson 1999). Bennett (1983, idézi Whiteside et al. 2002) longitudinális elemzésében 8 és 11 éves kor között vizsgálta az f₀ változását, nem talált eltérést a nemek között. Perry et al. (2001) 4, 8, 12 és 16 évesek beszédének vizsgálatokor azt találta, hogy a nemeket jellemző alaphangmagasság-változás csak 12 éves korban jelenik meg. Deme (2012) kutatásának tanúsága szerint a 6-7 éveseknél a fiúk f₀-ja magasabb, mint a lányoké. Ebből arra következtetett, hogy a növekedésben vannak olyan időpillanatok, amikor a nemenként eltérő ütemű változás a lányoknál – időlegesen – alacsonyabb alaphangmagasságot eredményez (Deme 2012). Hasonló eredményt kaptam 10 évesek beszédének elemzésekor (Tóth 2014), bár a nemek közötti f₀-különbség mértéke kisebb volt.

A férfi és női beszédhangok eltéréseiben az anatómiai különbségek mellett természetesen egyéb tényezőknek is befolyásoló szerepe lehet: például a tanult genderspecifikus viselkedésmintáknak, az artikuláció pontosságának (Diehl et al. 1996), a gége leszorításával elért mélyebb alaphangnak a fiatal fiúknál (Huszár 2009) vagy a testalkatnak (Xue et al. 2010)

A prozódiai jegyek elemzésével mindezek mellett a mondatok fajtájáról, a beszélő lelkiállapotáról is információt kaphatunk, illetve elkülöníthetjük a fontos és nem fontos információkat (Olaszy 2006). Több kutatásban foglalkoztak már különböző modalitású mondatok, illetve megnyilatkozások elemzésével (l. Olaszy 2010; Markó 2013).

A kijelentések vizsgálatkor Elekfi és Wacha megállapították, hogy saját hanglejtésformájuk nincsen, ereszkedő dallam jellemzi őket (Elekfi–Wacha 2003). Gósy (2004) szintén semlegesnek tekinthető közlésként írt róluk, amelyet ereszkedő dallam jellemez. Kiemelte, hogy a dallam függ a kontextustól, a mondat hosszától, tartalmától és a hangsúlyviszonyoktól is. Olaszy (2010) szerint ezt a mondatfajta jellemzi a legösszetettebb dallamszerkezet. A teljes dallammenet frekvenciaátfogása 30%, az f_0 esése azonban nem feltétlenül lineáris.

A gyermekek beszédében az alaphangjellemzők és a beszéd típus összefüggéseit eddig kis számú kutatásban elemezték. A jelen vizsgálatban a beszéd típus, a nem és az életkor függvényében vizsgálom az alaphangjellemzőket kijelentő megnyilatkozásokban. Feltételeztem, hogy 1. a beszéd típus hatással van az f_0 -jellemzőkre; 2. a nem befolyásolja az átlagos f_0 -t, a hangterjedelmet, és a gyakran használt hangtartományt.

2 Anyag és módszer, kísérleti személyek

A kutatáshoz felhasznált hanganyagot egy véletlenszerűen kiválasztott budapesti általános iskolában rögzítettem. Összesen 20 gyermek beszédét elemeztem, két korcsoportban, 10 tanuló 9 éves, 10 pedig 11 éves volt. A korcsoportokban a nemek megoszlása egyenlő volt, 5 fiú és 5 lány. A gyermekek magyar anyanyelvűek voltak, köznyelvet beszélők, tipikus beszédfejlődésűek és ép hallók.

Minden gyermekkel háromféle beszéd típusot rögzítettem: dialógust, képleírást és felolvasást. Előbbi kettő adta a korpusz spontánbeszéd-anyagát. A dialógusban a gyermekek a felvétellezővel egy kiválasztott mesehősről, filmszereplőről beszélgettek, majd szerepet cseréltek, ekkor a felvétellező töltötte be az interjúalany szerepét. A képleírási feladatban a kísérleti személyeknek egy nyolc képből álló képsorozatot kellett elmesélniük. A történet a gyermekek számára könnyen értelmezhető volt. A felolvasásban szereplő dialógus szövege részben megegyezik a GABI (Bóna et al. 2014) adatbázisban használtakkal.

A hanganyagok átlagosan 9,5 perc hosszúak voltak. A beszéd típus függvényében a dialógusok voltak a leghosszabbak, átlagosan 156 s, majd a képleírási (52 s) és a felolvasási feladat (41 s) következett. A dialógusban összesen 475 db (átlagosan 23 db/ f_0), a képleírásban 143 db (átlagosan 7 db/ f_0) kijelentő funkciójú megnyilatkozást elemeztem. A felolvasásban a kijelentések száma 159 db (átlagosan 8 db/ f_0) volt (vö. 1. táblázat). A spontán beszédben a kijelentő funkciójú megnyilatkozások meghatározását a szintaktikai és prozódiai jegyek alapján végeztem el, a felolvasásban pedig a központosítás szerint. A hanganyagot a Praat 5.3 szoftver segítségével (Boersma–Weenink 2015) kézi címkézéssel annotáltam. Szakaszszintű címkézést használtam, amelyben jelöltem a megnyilatkozásokat.

A korpuszon ezt követően a beszéd alaphangjellemzőire vonatkozó elemzéseket végeztem. A felvételeket az elemzés előtt 95%-on szűrtem (azaz kivontam a vizsgálatból a sorba rendezett adatok alsó és felső 2,5%-át) az esetleges környezeti zajok kizárása érdekében. Az átlagos alaphangmagasság kiszámításához 100 ms-onként kinyertem az f_0 -t minden megnyilatkozásban. A hangterjedelem elemzéséhez kiszámítottam a beszélő legmagasabb és legalacsonyabb f_0 -ját, és meghatároztam ezek

hányadosát, vagyis a hangköz értékét. A gyakran használt hangtartomány az a frekvenciaintervallum, amelyet a beszélő legjellemzőbben használ, legalább 70%-ban. Ennek meghatározásához egy skálát hoztam létre, amelynek szélsőértékei a beszélők által használt f_0 minimum és maximum értékei voltak, és 20 Hz-es sávokba volt besztva. A hangtartomány és a gyakran használt tartomány aránya azt mutatja meg, hogy a beszélő teljes hangtartományának hány %-át használja legalább 70%-os gyakorisággal. A vizsgált paramétereket az életkor, a nem és a beszéd típus függvényében is elemeztem.

1. táblázat. A korpuszban előforduló kijelentő funkciójú megnyilatkozások

		Képleírás (db)	Felolvasás (db)	Dialógus (db)
9 éves	fiú	31	40	123
	lány	36	39	121
11 éves	fiú	34	40	133
	lány	42	40	98

A statisztikai elemzést az SPSS 20.0 szoftver segítségével végeztem el. Egytényezős varianciaanalízist (ANOVA), ismétléses varianciaanalízist (Repeated Measure ANOVA), illetve a normalitás feltételének megsértése esetén nem parametrikus tesztet (Kruskal–Wallis-próba, Mann–Whitney-próba) használtam, minden esetben 5%-os szignifikanciaszinten.

3 Eredmények

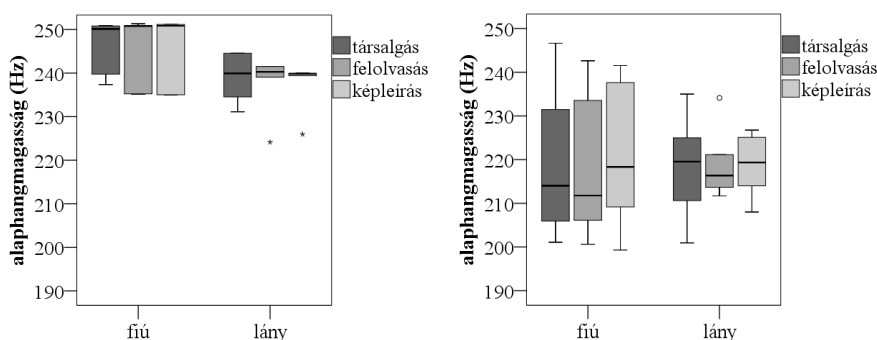
3.1 Alaphangmagasság

Az átlagos alaphangmagasság az egyes beszéd típusokban nem különbözött egymástól szignifikánsan (1. ábra). A dialógusban az f_0 233 Hz (szórás 48 Hz), a képleírásban 232 Hz (szórás 44 Hz), a felolvasásban szintén 232 Hz (szórás 46 Hz) volt. Az átlagos f_0 -ban voltak egyéni eltérések a beszéd típusa szerint, azonban egyértelmű tendenciák nem rajzolódtak ki. A legalacsonyabb átlagos alaphangmagasság a dialógusban 200 Hz volt, egy 11 éves lányhoz tartozott. A képleírásban és a felolvasásban szintén 200 Hz volt a legalacsonyabb átlagos f_0 , amely egy 11 éves fiúé volt. A legmagasabb átlagos alaphang 296 Hz volt, amit a dialógusban mértem. A felolvasásban 282 Hz, a képleírásban 275 Hz volt ez az érték. Mindhárom esetben ugyanahhoz a 11 éves fiúhoz tartoztak.

Az életkor szerinti vizsgálat azt mutatta, hogy a 9 évesek csoportjában a dialógus esetében a lányok átlagos f_0 -ja volt valamivel magasabb, 249 Hz (szórás 59 Hz), szemben a fiúk 245 Hz-es értékével (szórás 44 Hz). A felolvasásban és a képleírásban nem volt különbség a fiúk és a lányok csoportja között: előbbiben a fiúk átlagos alaphangmagassága 244 Hz (szórás 44 Hz), a lányoké 245 Hz (szórás 59 Hz) volt. Utóbbiban 244 Hz-es f_0 -t mértem, a fiúknál a szórás 42 Hz volt, a lányoknál 57 Hz. A lányok f_0 -ja a dialógusban magasabb volt, mint a másik két beszéd típusban. A fiúk csoportjában a beszéd típusok között nem volt különbség az alaphangmagasságban.

A 11 évesek csoportjában a fiúk alaphangmagassága minden beszéd típusban magasabb volt a velük egykorú lányokénál. A beszéd típusok között a nemek szerint nem

volt jelentős különbség. A dialógusban az f_0 a fiúknál 222 Hz volt (szórás 50 Hz), a lányoknál 214 Hz, illetve a szórás is kisebb volt, 34 Hz. A képleírásban a fiúk csoportjában az átlagos alaphangmagasság a dialógusban mérttel azonos volt, 222 Hz (szórás 44 Hz), míg a lányoknál 216 Hz (szórás 31 Hz). A felolvasásban ennél alacsonyabb értékeket mértem, 221 Hz (szórás 50 Hz) volt a fiúknál és 215 Hz (szórás 34 Hz) a lányoknál. Tendenciaszerűen megfigyelhető volt, hogy a lányok értékei kisebb tartományban szóródtak.

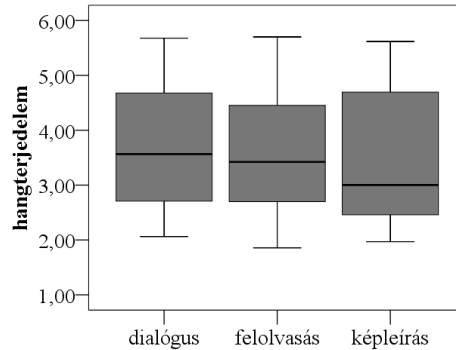
1. ábra. Az alaphangmagasság 9 (balra) és 11 (jobbra) éves korban

Az egytényezős varianciaanalízis megerősítette, hogy az életkor befolyásolta az átlagos alaphangmagasságot mindhárom beszéd típusban. A mért értékek: felolvasás: $F(1, 18) = 15,587$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,46$; képleírás: $F(1, 18) = 16,482$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,47$; dialógus: $F(1, 18) = 14,038$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,43$. A nem esetében a statisztikai elemzés nem adott szignifikáns eredményt.

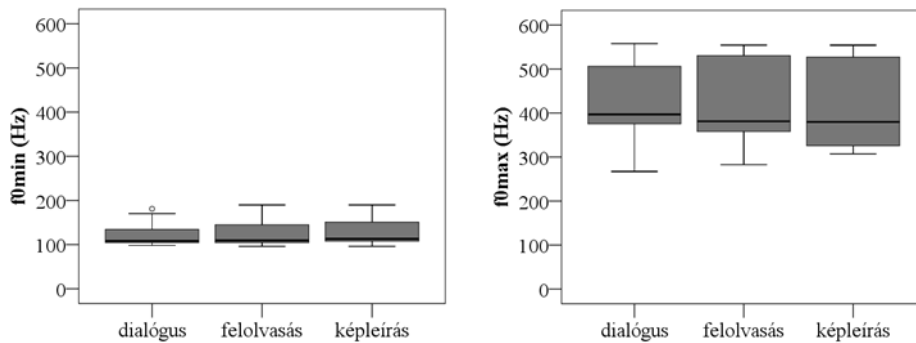
3.2 Hangterjedelem

A beszélők hangterjedelmét a legmagasabb és a legalacsonyabb alaphang hányadosaként értelmeztem. Az így kapott hangközérték a dialógusban volt a legnagyobb: 3,65. Ez azt jelenti, hogy a legváltozatosabb alaphang a dialógust jellemezte. A felolvasásban a hangterjedelem 3,52; a képleírásban pedig 3,4 volt. A beszélők által használt hangtartomány tehát mintegy másfél oktáv volt. Az értékek szóródása az egyes beszéd típusokban hasonló volt (2. ábra). Ennek megfelelően az $f_{0\min}$ a dialógusban volt a legkisebb: 121,2 Hz (szórás 26 Hz). A képleírásban közel azonos, 122,8 Hz-es értéket mértem (szórás 27 Hz). A felolvasásban kicsit magasabb, 128,3 Hz (szórás 29 Hz) volt az alaphang minimuma (vö. 3. ábra). A szórás a képleírás esetében volt nagyobb.

Az alaphang maximuma ($f_{0\max}$) szintén a dialógusban volt a legmagasabb: 423,9 Hz (szórás 81 Hz). A másik két beszéd típusban közel azonos értéket mértem (felolvasás: 412,4 Hz, szórás 91 Hz; képleírás: 413,9 Hz, szórás 92 Hz). A beszéd típusa a statisztikai elemzés szerint sem a hangterjedelemben, sem az $f_{0\min}$ -ra, sem az $f_{0\max}$ -ra nem volt hatással.

2. ábra. A hangterjedelem az egyes beszéd típusokban

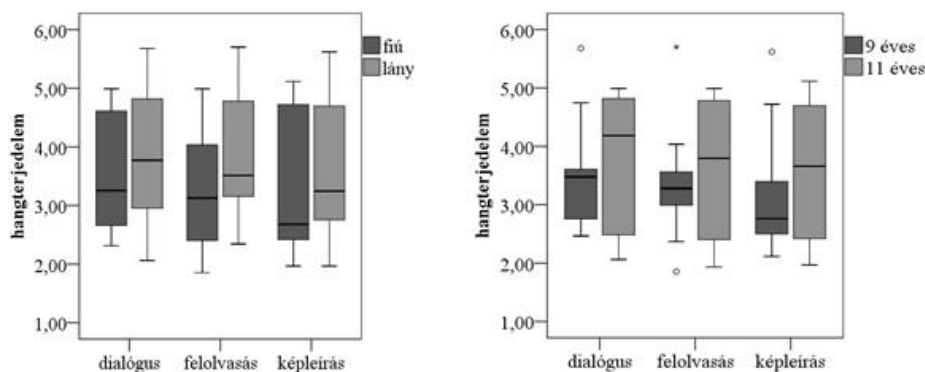

3. ábra. Az f_{0min} és f_{0max} az egyes beszéd típusokban

Az életkori csoportok és a nemek függvényében elmondható, hogy a 9 éveseknél a lányok f_{0max} -értékei mindhárom beszéd típusban magasabbak voltak a fiúkénál. A dialógusban volt a legmagasabb a fiúk f_{0max} -maximuma: 448,7 Hz (szórás 79 Hz), ezt a felolvasás követte 435,7 Hz-cel (szórás 86 Hz), majd a képleírás következett 435,2 Hz-cel (szórás 83 Hz). A lányok csoportjában a dialógus esetében 485 Hz volt az alaphang maximuma, amely a felolvasás (485,7 Hz) és a képleírás (482,6 Hz) esetében ezzel közel azonos volt. Az f_0 minimuma a fiúknál mindhárom beszéd típusban magasabb volt a lányokénál. A dialógusban 147,2 Hz (szórás 34 Hz), a felolvasásban 145,6 (szórás 86 Hz), a képleírásban 151,8 (szórás 38 Hz) volt. A lányok csoportjában ennél alacsonyabb értékeket mértem: a dialógusban 106,8 Hz (szórás 2 Hz), a felolvasásban 112,8 Hz (szórás 84,6 Hz), míg a képleírásban 108,4 Hz (szórás 5 Hz) volt.

A hangterjedelem tekintetében általánosan elmondható, hogy a 9 éveseknél a lányok hangterjedelme nagyobb volt, mint a velük egykorú fiúké (4. ábra). A 9 évesek csoportjában a legszűkebb hangterjedelmet a képleírásban mértem, a legszélesebbet pedig a dialógusban. A fiúk a képleírásban beszéltek az f_0 tekintetében a legkevésbé változatosan, ott a hangterjedelem 3,15 volt. Ezt a felolvasás (3,25), majd a dialógus követte (3,31). A lányok esetében a legtágabb a dialógus hangtartománya volt (4,54), majd a képleírásé (4,44). A legszűkebb pedig a felolvasásé (4,31).

A 11 évesek csoportjában a fiúk f_0 -maximumai magasabbak voltak a lányokénál, f_0 minimumai pedig közel azonosak voltak mindhárom beszéd típusban. A legmagasabb f_0 -t a dialógusban mértem a fiúk csoportjában: 401,7 Hz-et (szórás 83 Hz). Az $f_{0\max}$ a felolvasásban 397,8 Hz (szórás 80 Hz), a képleírásban pedig 383,6 Hz (83 Hz) volt a fiúknál. A lányok f_0 -maximuma szintén a dialógusban volt a legmagasabb: 348,7 Hz (szórás 54 Hz). A képleírásban 339,2 Hz (szórás 58 Hz), a felolvasásban 320,5 Hz (szórás 33 Hz) volt az $f_{0\max}$. Az alaphangmagasság minimuma a fiúk csoportjában a dialógusban volt a legmagasabb, 119,3 Hz (szórás 24 Hz), míg közel azonos értékeket találtam a felolvasásban (116,7 Hz, szórás 24 Hz) és a képleírásban (117,7 Hz, szórás 22 Hz). A lányoknál az $f_{0\max}$ értékei következőképp alakultak: a legmagasabb a képleírásban (136,9 Hz, szórás 23 Hz), majd a felolvasásban (115,9 Hz, szórás 24 Hz); utóbbival közel azonos a dialógusban (111,7 Hz, szórás 17 Hz).

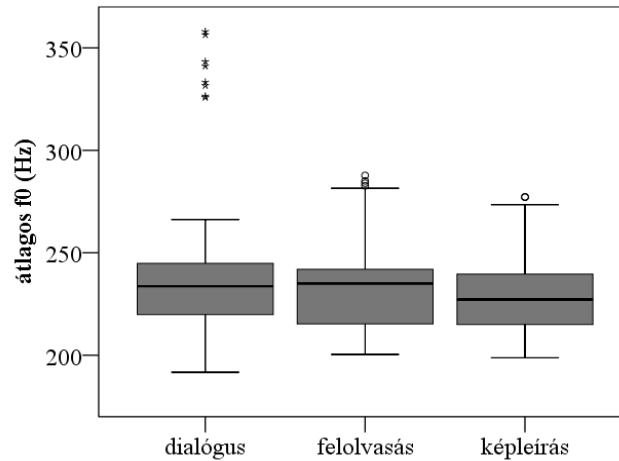

4. ábra. A hangterjedelem a nem (balra) és az életkor (jobbra) függvényében

A 11 éveseknél a fiúk csoportjában volt nagyobb a hangterjedelem. A legváltozatosabb alaphanghasználat a felolvasást (3,54) és a dialógust (3,53) jellemezte a fiúknál, a képleírásban a hangterjedelem 3,35 volt. A lányok csoportjában a dialógusban volt a legnagyobb a hangterjedelem: 3,14. A felolvasásban ez az érték 2,87 volt, a legszűkebb alaphanghasználat pedig a képleírást jellemezte (2,49). A statisztikai elemzés az $f_{0\max}$ esetében megerősítette, hogy az életkor befolyásolja az alaphang minimumát, minden beszéd típusban (Mann–Whitney-próba: képleírás: $Z = -2,398$, $p = 0,016$; felolvasás: $Z = -2,042$, $p = 0,043$; dialógus $Z = -2,343$, $p = 0,019$). Az $f_{0\min}$ és a hangterjedelem tekintetében sem az életkor, sem a nem függvényében nem találtam szignifikáns eltérést.

3.3 Kijelentő funkciójú megnyilatkozások

Elemztem, hogy a beszéd típusa befolyásolja-e az egyes megnyilatkozásokban az átlagos alaphangmagasságot, az f_0 minimumát és maximumát. A dialógusban a megnyilatkozások átlagos f_0 -ja 232,8 Hz volt (szórás 47 Hz). A felolvasásban 231,8 Hz-es (szórás 47 Hz), a képleírásban ennél kicsit alacsonyabb, 227,6 Hz-es értéket (szórás 44 Hz) mértem (5. ábra). A statisztikai próba szerint az eltérés szignifikáns (Kruskal–Wallis-próba: $\chi^2(2) = 8,619$, $p = 0,013$).

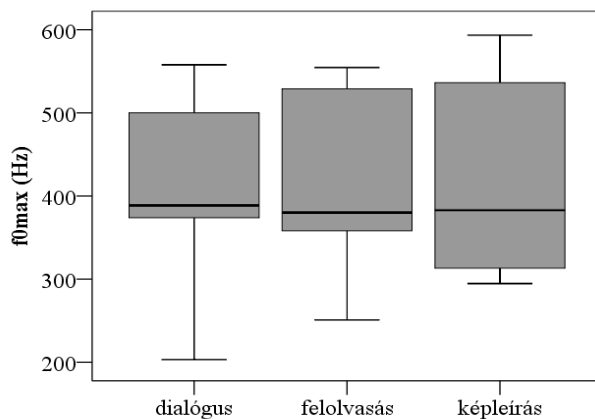
5. ábra. Az átlagos alaphangmagasság az egyes megnyilatkozásokban

Az f_0 maximuma a dialógusban volt a legnagyobb, 419,7 Hz, ezt a képleírás követte, 415,1 Hz-cel (6. ábra). A felolvasásban az $f_{0\max}$ 412,8 Hz volt. A különbség ebben az esetben is szignifikáns volt (Kruskal–Wallis-próba: $\chi^2(2) = 6,102$, $p = 0,047$). Az $f_{0\min}$ a képleírásban volt a legalacsonyabb: 122,9 Hz, amit a felolvasás (123,4 Hz) és a dialógus (125,1 Hz) követett. A beszéd típusok nem különböztek egymástól szignifikánsan a vizsgált paraméter tekintetében.

Az egyes megnyilatkozások hangterjedelmét a beszéd típus nem befolyásolta, közel azonos értékeket kaptam. A dialógusban és a felolvasásban a hangköz értéke 3,3, a képleírásban 3,4 volt.

3.4 A gyakran használt hangtartomány

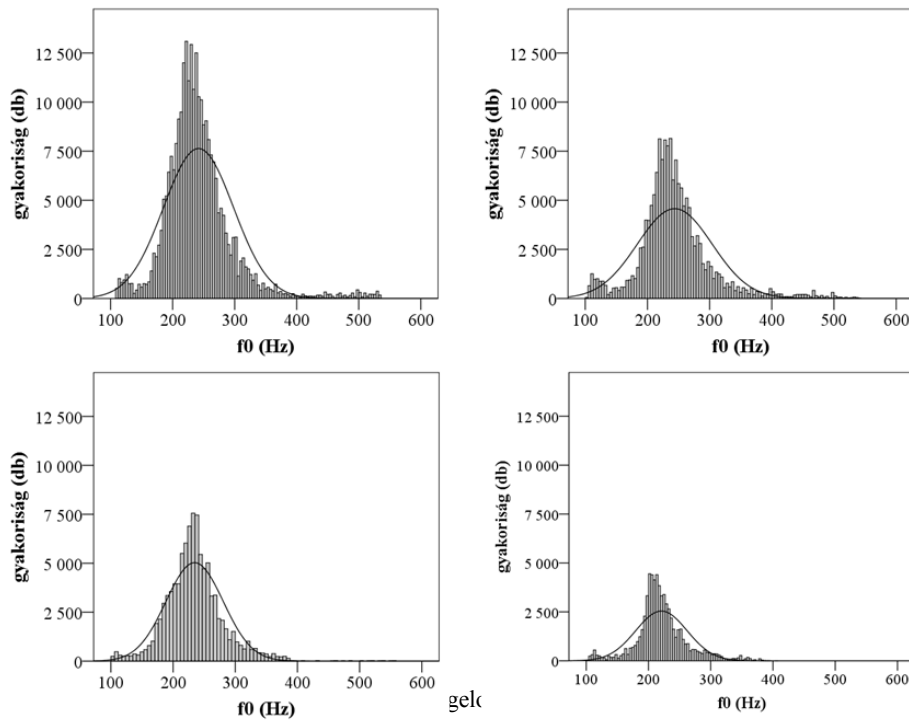
A gyakran használt hangtartomány a hangterjedelem azon része, amelyet az adatközlő beszédében legalább 70%-ban használ. A felolvasásban ez a 9 éves fiúk csoportjában egy 60 Hz-es intervallumot jelentett, 225 és 285 Hz között (a használat gyakorisága 72% volt). A tartomány teljes hangterjedelemhez viszonyított aránya 19,2% volt. Ez azt jelenti, hogy a beszélő legtöbbet használt hangtartománya a teljesnek mindössze egyötödét tette ki. A lányok 74,1%-ban egy 100 Hz-es intervallumot használtak, amely 205 és 305 Hz között volt. Ez a teljes hangterjedelmük 21,2%-át jelentette. A 11 évesek korcsoportjában a fiúk 185–285 Hz közötti tartománya adta a teljes 73,8%-át (az összeshez viszonyítva 22,7%-ot). A lányok 185 és 265 Hz közötti, 80 Hz-es intervalluma a teljes hangtartomány 74,7%-a (az összeshez viszonyítva 26,1%) volt. A lányok esetében egyenletesebb volt a hangeloszlás, vagyis 20 Hz-nivel több sávot használtak ugyanolyan gyakorisággal, illetve a hangterjedelmük szélesebb spektrumát használták nagyobb gyakorisággal.

6. ábra. Az f_0 maximuma az egyes megnyilatkozásokban

A dialógusban a 9 éves fiúk gyakran használt hangtartománya egy 100 Hz-es sávot jelentett, 185–285 Hz-ig, a használat gyakorisága 72% volt (7. ábra). A tartomány a teljes hangterjedelemhez viszonyítva 24,1% volt. A lányok csoportjában a 185–405 Hz-ig tartó intervallum 74,9%-ban volt használt (az összeshez viszonyítva 36,9%). A tartomány 220 Hz-et fogott közre. A 11 éves fiúk a leggyakrabban beszédük 165 és 285 Hz közötti tartományát használták. Ez beszédükben 74%-os gyakoriságot mutatott (az összeshez viszonyítva 27,2%-ban). Az azonos életkorú lányok 165–305 Hz-es intervalluma 74,7%-os gyakoriságú volt beszédükben (a teljes hangtartományhoz viszonyított arány 33,7%). A hisztogramokon látható, hogy a lányok gyakran használt hangtartománya szélesebb, ezért a hangeloszlás is egyenletesebb beszédükben.

A képleírásban a 9 éves fiúk és lányok azonos intervallumot használtak a leggyakrabban, amely 185 és 285 Hz között volt. Ennek gyakorisága a fiúk beszédében 72,1%, a lányokéban 74,6% volt. A teljes hangtartományhoz viszonyítva ez az intervallum annak 26,1%-a (fiúk) és 24,1%-a (lányok) volt. A 11 éveseknél a fiúk gyakran használt hangtartománya volt szélesebb, 165 és 305 Hz közötti, míg a lányoké 20 Hz-cel szűkebb, 165 és 285 Hz közötti. Ez beszédükben a fiúknál 75,4%-ban, a lányoknál 74,6%-ban jelent meg. A teljes hangterjedelemhez viszonyítva az arány a fiúk csoportjában 29,2%, a lányokéban 31,3% volt.

(lent) korban (balra a fiúk, jobbra a lányok csoportja)

4 Következtetések

A jelen kutatásban a beszéd típus, a nem és az életkor alaphangjellemzőkre gyakorolt hatását vizsgáltam gyermekek beszédében. Első hipotézisem nem igazolódott, az átlagos alaphangmagasságra és a hangterjedelemre nem volt hatással a beszéd típusa. A beszélő egyéni sajátosságainak ezért feltételezhetően nagyobb szerepe volt. A gyakran használt hangtartomány a dialógusban szélesebb volt, ami a beszéd típus sajátosságaival magyarázható. A spontán beszéd az eredmények alapján változatosabban valósult meg, mint a felolvasás.

Második hipotézisem a nem és az életkor befolyására vonatkozott. A 11 évesek csoportjában a lányok alaphangmagassága alacsonyabb volt, mint az azonos korú fiúk. Hasonló eredményt találtak több kutatásban (vö. Deme 2012; Tóth 2014). Ezt a szerzők a fiúk és lányok közötti eltérő ütemű – növekedési – változásokkal hozták összefüggésbe. Bár Lee és munkatársai szerint (Lee et al. 1999) a fiúk f_0 -ja minden esetben alacsonyabb a lányokénál, a kutatás eredményeiből az derül ki, hogy léteznek olyan időpillanatok, illetve életkorok, amikor a változás eltérő üteme alacsonyabb f_0 -t produkál. Életkortól függetlenül elmondható volt, hogy a lányok gyakran használt hangtartománya a dialógusban szélesebb. Ebből arra következtethetünk, hogy ők a

hangterjedelmük nagyobb százalékát használják ugyanolyan gyakorisággal, vagyis jobban kihasználják a rendelkezésükre álló hangterjedelmet.

Az életkor tekintetében az átlagos alaphangmagasság a 11 éveseknél alacsonyabb volt, mint a 9 éveseknél. Ez az életkori sajátosságokkal magyarázható, hiszen felnőttkorig az életkor előrehaladtával csökken az f_0 . Ahhoz, hogy átfogóbb képet kapjunk az egyes beszéd típusok alapfrekvencia-jellemzőiről, az alaphang és a beszéd dallam további vizsgálatára van szükség. A kutatás eredményei hozzájárulnak a nemek közötti különbségek beszédbeli megjelenésének megismeréséhez.

Irodalom

- Beke, A. 2008. A felolvasás és a spontán beszéd alaphang-szerkezetének vizsgálata. *Beszédkutató 2008*: 93–107.
- Bennett, S. 1983. A 3-year longitudinal study of school-aged children's fundamental frequencies. *Journal of Speech and Hearing Research*, 26(1): 137–142.
- Boersma, P., Weenink, D. 2015. *Praat: doing phonetics by computer*. Elérhető: <http://www.fon.hum.uva.nl/praat>. Letöltve: 2015. 01. 23.
- Bóna, J. 2013. A beszéd szünetek fonetikai sajátosságai a beszéd típus függvényében. *Beszédkutató 2013*: 60–75.
- Bóna, J., Imre A., Markó A., Váradi V., Gósy M. 2014. GABI – Gyermeknyelvi Beszédatadtbázis és Információtár. *Beszédkutató 2014*: 246–252.
- Deme, A. 2012. Óvodások magánhangzóinak akusztikai jellemzői. In: Markó, A. (szerk.) *Beszédtudomány: az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezdési időig*. Budapest: Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet. 77–99.
- Diehl, R. L., Lindblom B., Hoemeke K. A., Fahey R. P. 1996. On explaining certain male-female differences in the phonetic realization of vowel categories. *Journal of Phonetics*, 24(2): 187–208.
- Elekfi, L., Wacha, I. 2003. *Az értelmes beszéd hangzása*. Budapest: Szemimpex Kiadó.
- Fónagy, I., Magdics, K. 1967. *A magyar beszéd dallama*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hasek, C. S., Singh S., Murry T. 1980. Acoustic attributes of preadolescent voices. *Journal of the Acoustical Society of America*, 68(5): 1262–1265.
- Huszár, A. 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Imre, A. 2005. Különböző műfajú szövegek szupraszegmentális jellemzői. *Magyar Nyelvőr*, 129(4): 510–520.
- Kassai, I. 2006. Fonetika. In: Kiefer, F. (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 789–835.
- Lee, S., Potamianos A., Narayanan S. 1999. Acoustics of children's speech: developmental changes of temporal and spectral parameters. *Journal of the Acoustical Society of America*, 105(3): 1455–1468.
- Markó, A. 2009. Stigmatizált hanglejtésforma a spontán beszédben. *Beszédkutató 2009*: 88–106.
- Markó, A. 2013. Kérdő megnyilatkozások a spontán beszédben. *Beszédkutató 2013*: 42–59.
- Markó, A. 2014. A beszéd temporális szerkezete a beszéd mód és a beszéd helyzet függvényében. In: Navracsics, J. (szerk.) *Nyelvsajátítási, nyelvtanulási és beszéd kutatások*. Veszprém–Budapest: Gondolat Kiadó – Pannon Egyetem. 33–45.
- Markó, A., Bóna, J. 2012. Eltérő beszéd módok intonációs sajátosságai fiatal és idős korban. In: Balázs, G., Veszelszki, Á. (szerk.) *Nyelv és kultúra: kulturális nyelvészet*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 253–258.
- Olaszy, G. 2006. Prozódiái szerkezetek jellemzése a hírfelolvasásban, a mesemondásban, a novella- és a reklámok felolvasásában. *Beszédkutató 2006*: 21–50.
- Olaszy, G. 2010. A beszéd szupraszegmentális szerkezete. In: Németh, G., Olaszy, G. (szerk.) *A magyar beszéd*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 171–204.
- Perry, T. L., Ohde R. N., Ashmead D. H. 2001. The acoustic bases for gender identification from children's voices. *Journal of the Acoustical Society of America*, 109(6): 2988–2998.

- Tóth, A. 2014. Gyermekek nemének és életkorának meghatározása a beszédük alapján. *Beszéd-kutatás 2014*: 98–111.
- Váradi, V. 2010. A felolvasás és a spontán beszéd temporális sajátosságainak összehasonlítása. *Beszéd-kutatás 2010*: 100–109.
- Vorperian, H. K., Wang S., Chung M. K., Schimek E. M., Durtschi R. B., Kent R. D. 2009. Anatomic development of the oral and pharyngeal portions of the vocal tract: An imaging study. *Journal of the Acoustical Society of America*, 125(3): 1666–1678.
- Wacha, I. 1974. Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. In: Telegdi, Zs., Szépe, Gy. (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. A nyelv hangdomíniuma*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 203–216.
- Whiteside, S. P., Hodgson, C. 1999. Acoustic characteristics in 6–10-year-old children's voices: some preliminary findings. *Logopedics Phoniatics Vocology*, 24(1): 6–13.
- Whiteside, S. P., Hodgson C., Tapster C. 2002. Vocal characteristics in pre-adolescent and adolescent children: a longitudinal study. *Logopedics Phoniatics Vocology*, 27(1): 12–20.
- Xue, S. A., Wing Chi Cheng R., Manwa Ng L. 2010. Vocal tract dimensional development of adolescents: an acoustic reflection study. *International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology*, 74(8): 907–912.

***E ~ ö* váltakozás az egyén nyelvhasználatában. Esettanulmány**

Wirt Patrícia

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
wirt.pat@gmail.com

Kivonat: A dolgozat a köznyelvi *e ~ ö* váltakozást mutatja be az egyén nyelvhasználatán belüli változatosság szempontjából. A szociolingvisztikai interjú módszerével vizsgálja a jelenséget egy kettősnyelvű beszélő nyelvhasználatában. Azokat a szavakat tekintem *e ~ ö* váltakozónak, amelyek a mai napig kétféle formában léteznek a sztenderd magyar nyelvben. Az interjú során elvégzett tesztek eredménye és a spontán beszédben produkált adatok összevetése képet ad az *e-t ö*-vel váltakoztató morféma használatáról, és arról is, hogy mi befolyásolhatja az adatközlő választását a két lehetséges alak közül.

1 Bevezetés

A kutatási témám a köznyelvben megjelenő *e ~ ö* váltakozás. A dolgozatomban egy általam készített szociolingvisztikai interjút mutatok be, amellyel – az egyén nyelvhasználatán belüli változatosságra összpontosítva – a beszélt nyelvben vizsgáltam a váltakozó alakokat.

Azokat a morfémaakat tekintem *e ~ ö* váltakozást mutatónak, amelyeknek mindkét alternánsa minősítés nélkül szerepel az ÉKsz.²-ben. Ilyenek például a *csepp ~ csöpp*, *gyenge ~ gyöngye*, *repül ~ röpköd*, *seper ~ söpör*, *zsemle ~ zsömlé*. Jelen kutatás szempontjából lényegtelen, hogy a szóban mely szótagjában történik a váltakozás. A szótár nemcsak *kell*, hanem *köll* szócikket is tartalmaz, de ez a variáns „népies” minősítést kapott, a *sör* mellett pedig a *ser* is szerepel, de „régies vagy tréfás” minősítéssel. A sztenderd beszélt és írott nyelvben a *ser* és a *köll* formák nem használatosak, ezért ezeket nem sorolom a váltakozók közé. Az ÉKsz.²-ben megtalálható szópárokon kívül megvizsgáltam olyan elemeket is, amelyeket a saját tapasztalataim alapján vélek váltakozónak, valamint a Magyar Nemzeti Szövegtárban (Váradai 2002) is van rájuk találat, ilyen a *csengő ~ csöngő* és a *becsenget ~ becsönget*.

Az *e-t ö*-vel váltakoztató morféma kutatása nem volt előzmény nélküli. Cseh Márta (2008) írott nyelvi korpuszban vizsgálta ezt a jelenséget. Az általa tanulmányozott vajdasági szöveganyagban az *e-ző* alternánsok voltak a gyakoribbak, annak ellenére, hogy a helyesírás mindkét változatot megengedi. A magyar helyesírás szabályai szerint ugyanis a váltakozó morféma mindkét alakja írásban is használható (AKH. 25.), bár a helyesírásra általában nem jellemző az ingadozás. Cseh Márta (2008) kutatásával ellentétben én beszélt nyelvi korpuszban fogom vizsgálni a váltakozó alakok viselkedését.

A dolgozatban először a kutatási módszert vázoló föl, majd az adatközlő kiválasztásának szempontjáról és a szociodemográfiai jellemzőiről is szót ejtek. Ezután az interjú felépítését és a kiinduló hipotéziseimet ismertetem, majd a tesztek eredményei következnek. Végül a lejegyzett interjúszövegből mutatom be a vizsgálatom szempontjából a legfontosabb részleteket.

2 Módszer

A kutatásomban a labovi, azaz a klasszikus szociolingvisztikai interjú módszerével dolgoztam (Labov 1984). A magyar szociolingvisztika felmérések közül a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, azaz a BUSZI (Kontra–Borbély 2010), és a jelenleg is folyó Szögedi Szociolingvisztikai Interjú, röviden a SZÖSZI (Berente–Kontra–Sinkovics 2014) voltak iránymutatók számomra az interjú megtervezésekor. Ezenkívül a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) (Kontra 2003) egyik feladattípusa szolgált alapul az írásbeli teszemhez.

Az interjú felvételére 2014. november 19-én került sor. Irányított beszélgetésből, valamint egy szóbeli- és egy írásbeli tesztfeladattól állt, a hossza 27 perc 53 másodperc. A beszélgetést diktafonnal rögzítettem, később pedig lejegyeztem. Az adatközlővel beleegyező nyilatkozatot írtam alá, amelyben garantáltam a névtelenségét, és engedélyt kértem a hangrögzítéshez. Az interjú során a terepmunka általános szabályainak betartására törekedtem (vö. Kontra 1991). Az interjúra való felkészüléskor segítségemre volt Natalie Schilling (2013) szociolingvisztikai terepmunkáról szóló könyvének egyik fejezete, amelyben a terepmunkásra vonatkozó szabályokról ír. Arra törekedtem, hogy az adatközlő ne érezze magát vizsgaszituációban, ne legyen feszélyezett. A következő fejezetben áttérek az adatközlő bemutatására.

3 Az adatközlő

Az adatközlő kiválasztásánál szempont volt, hogy kettősnyelvű (vö. Kiss 1995: 231) legyen, tehát beszélje a dél-alföldi dialektust és a sztenderd nyelvváltozatot is. Az interjúalanyommal már korábban is találkoztam, így volt lehetőségem személyesen megkérni, hogy vegyen részt a kutatásomban. Említette, hogy *ö-ző*, bár nem hallottam soha nyelvjárásban beszélni, tehát biztos lehettem abban, hogy a sztenderdet is ismeri, ezért is esett rá a választásom.

Az adatközlő 25 éves nő volt, akinek a születési helye és jelenlegi lakhelye is Szeged. Az interjúból kiderült, hogy gyerekkorában sok időt töltött Domaszéken a rokonainál. Mindkét település a dél-alföldi nyelvjárási régióban található, amelyre a független *ö-zés* a jellemző (Juhász 2001: 279). Ez azt jelenti, hogy a beszélők a zárt *ē* fonéma helyén hangtani és asszociatív helyzetből függetlenül a morfémaállomány túlnyomó többségében *ö-t* ejtenek (Imre 1971: 203). Kivétel ezalól néhány egy szótagú szó, újabb jövevényszó, valamint bizonyos vegyes hangrendű szavak, például: *lő, nő, égy, tēja* (Juhász 2001: 279). Ezekben a szavakban az *ē* nem válik *ö-vé*.

Az adatközlő felsőfokú végzettségű és jelenleg is egyetemi hallgató, mesterképzésre jár. A saját bevallása szerint tud *ö-zni*, de az interjú alatt végig a sztenderd nyelvváltozatban beszélt. Az *ö-zhető* szótagokban minden esetben nyílt *e-t* mondott, és a dél-alföldi nyelvjárás egyéb jellemzői, például a *-ról/-ről* toldalék *-ri/-rű* megvalósu-

lása sem jelent meg a beszédében. A kutatásom szempontjából nem okozott problémát, hogy a beszélgetés során nem *ö*-zött, hiszen az *e*-t *ö*-vel váltakoztató szavakat a kodifikált köznyelvben vizsgálom. Itt jegyzem meg, hogy én mint terepmunkás is *e*-zve beszéltem az interjú alatt, mivel nem is tudok természetes módon *ö*-zni, nem ez a nyelvjáráshozom.

4 Az interjú felépítése

A modulok felépítésénél a labovi mintát követtem (vö. Labov 1984). A nyelvi és szociológiai háttér feltérképezésére szolgáló kérdések után az iskola, a barátok és szabadidő, valamint a lakóhely, ebben az esetben Szeged modulok következtek. Ezek a kérdések az információszerzés mellett arra szolgáltak, hogy az adatközlő minél több önálló szöveget produkáljon. Az interjú végére került a nyelv modul, amellyel a metanyelvi tudatosságot és a nyelvi attitűdöt mértem fel, továbbá az adatközlőnek lehetősége nyílt kommentálni a tesztfeladatokat is.

A beszélgetős részek között helyeztem el a tesztek. Az első feladatban egy rövid definíció (pl. *hasznló a kiflihez, csak kerek*) alapján kellett a válaszadónak kimondania a várt választ, ami minden esetben egy *e*-t *ö*-vel váltakoztató szó volt. A másik feladatban tizenhat mondatpárról kellett eldöntenie az interjúalanyának, hogy melyiket tartja jobbnak. Minden mondatpárban váltakozó alakú szavak szerepeltek, közülük tíz volt *e* ~ *ö* váltakozású, pl. *A fiam már felső / fölső tagozatos*. A feladatokról részletesebben a 6.1 és 6.2 fejezetekben lesz szó. A következő részben a hipotéziseimet ismertetem.

5 Kiinduló hipotéziseim

Azt feltételeztem, hogy az *ö*-ző nyelvjárású adatközlő akkor is a labiális alakokat fogja használni a beszélgetős rész megnyilatkozásaiban, ha az interjú alatt a sztenderd változatot beszéli. A másik hipotézisem pedig az volt, hogy a megítéléses teszt válaszai nem minden esetben fognak megegyezni a produkciós feladat válaszaival és a spontán beszédbeli adatokkal, hiszen a feladathatásokkal is számolni kell, a különböző feladattípusok más-más eredményt hozhatnak (vö. Schütze 1996; Kontra 2003). Ennek értelmében előfordulhat, hogy az adatközlő egy szónak az *e*-ző alakját választja az írásbeli feladatban, viszont az önálló produkciós tesztben és a beszélgetés során az *ö*-ző formáját használja. Schütze (1996: 61) azt írja, hogy egy szerkezet használata nem vonja maga után annak elfogadását, és ez fordítva is igaz, valamint a beszélők tagadhatják olyan formák használatát, amelyeket valójában gyakran használnak. Tehát az is érdekelt, hogy az adatközlő mennyire következetes. A továbbiakban a tesztfeladatok eredményeit mutatom be részletesebben.

6 Eredmények

6.1 Az önálló produkciós teszt

A szegedi szórakozóhelyekkel és a szabadidő eltöltésével kapcsolatos kérdések után következett az önálló produkciós teszt. Az alábbi instrukciót felolvastam az adatközlőnek.

Most pedig játszani fogunk. Mondok egy rövid meghatározást, körülírást, amit neked egy szóval kell majd helyettesítened. Fontos, hogy azt a szót mondd ki, ami először eszedbe jut, és a lehető leggyorsabban. Ha például azt mondom, hogy „az a bútor, amin a könyveket tartjuk”, akkor te azt mondd, hogy „könyvespolc”. Ha azt mondom, hogy „az a hely, ahol a csekket befizetjük, vagy a leveleket feladjuk”, akkor azt mondd, hogy „posta”. Mehet?

Az általam tervezett tesztfeladathoz hasonló volt a BUSZI feladatai közül a *Szóelicitáció* (Kontra–Borbély 2010). A körülírások segítségével én is egy várt választ próbáltam előhívni. Az instrukciót úgy fogalmaztam meg, hogy az adatközlő a válaszadás gyorsaságára koncentráljon, mint egy asszociációs játékban. Azt reméltem, hogy így nem tűnik föl neki már az elején, hogy csupa *e ~ ő* váltakozó alak lesz a megoldás. A betanításhoz két darab példát használtam, amelyeknek szándékoltan nem *ő*-zhető megoldása volt. A definíciók megalkotásakor arra kellett figyelnem, hogy ne legyen bennük tájszó, idegen vagy ritka kifejezés, és hogy mindegyik egyértelmű legyen. A definíciók a következők voltak:

1. táblázat. Az önálló produkciós teszt definíciói és az adatközlő azokra adott válaszai

Definíció	Válasz
hasonló a kiflihez, csak kerek	zsömle
ezt csinálja a vízcsap, amikor nem zárjuk el rendesen	csöpörög
a zajnak, hangzavarnak az ellentéte	csönd
takarítóeszköz, a boszorkányok a mesékben ezzel közlekednek	söprű
az általános iskola tagozata, ötödik osztálytól a nyolcadikig tart	felső tagozat
az iskolában ez jelzi az óra végét	csengő
arra mondjuk, ami elhagyható, haszontalan, szükségtelen	fölösleges, fölösleg
reggel ezt csinálja a nap, meg általában az emberek is	fölkel

Az 1. táblázatban megfigyelhető, hogy az adatközlő csak kétszer használt *e*-ző alakot, a felső tagozat és a csengő esetében, az összes többi szónak viszont az *ő*-ző változatát mondta. Ezek közül a kifejezések közül több is szerepelt a mondatmegítéléses tesztben, mert az is érdekelt, hogy a különböző feladattípusokkal azonos válaszokhoz lehet-e jutni.

6.2 A megítéléses teszt

A lakóhely és lakóköznyezet kérdésköre után helyeztem el a megítéléses tesztet az interjúban. Ebben a feladatban az adatközlőnek nem grammatikalitási ítéleteket kellett hoznia, hanem ki kellett választania két grammatikus mondat közül azt, amelyiket jobbnak találja. Az MNSZV-ben a hasonló típusú feladatot *Írásbeli alternatívaválasz-*

tásnak nevezték (Kontra 2003). Az alábbi instrukciót ebben a feladatban is fölolvastam az adatközlőnek.

Még egy feladat következik. Adok egy lapot, amin mondatok szerepelnek, párosával. Az egymás melletiek nagyon hasonlóak, csak egy-egy kisebb különbség van köztük. Az lesz a feladat, hogy válaszd ki közülük azt, amelyiket jobbnak gondolod, és a kiválasztott mondat előtti körbe tegyél egy ikszet.

A feladatléírás felolvasása után az adatközlő megkérdezte, hogy mi a teendő akkor, ha tudja, hogyan kellene mondani, de nem úgy szokta. Azt válaszoltam, hogy a feladat csak annyi, hogy azt jelölje be, ami szerinte a jobb, így tehát rábízta, hogyan értelmezi. Az instrukciót úgy fogalmaztam meg, hogy ne helyes-helytelen szembeállítást sugalljon, de mégis tartalmazzon értékítéletet, mivel az ilyen típusú feladatokkal nyelvi attitűdöt is ki lehet mutatni. Később az adatközlő elmondta: annak alapján döntött, hogy melyik alakot szokta inkább használni, tehát szerinte melyik a jobb, de nem feltétlenül a „helyesebb”.

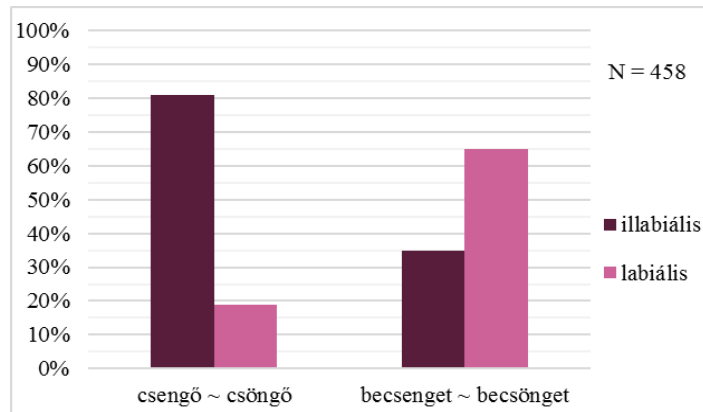
Az MNSZV-ben egy mondaton belül perjellel elválasztva láthatták a válaszadók a variációkat. Ezzel szemben én kétszer írtam le a mondatokat, így nem volt kiemelve az eltérő szó, az adatközlőnek kellett rájönnie a különbségre. Ezzel a módszerrel próbáltam a figyelmét elterelni arról, hogy tulajdonképpen mit is vizsgálok, hogy ne befolyásolja a tudatosság a választását. Ezenkívül az itt látható 10 darab *e ~ ö* váltokozást mutató szót tartalmazó mondatok közé beillesztettem 6 darab nem *e-t ö-vel* váltakoztató szót tartalmazót is, például *hova ~ hová, haza kell mennem ~ haza kell menjek*. Továbbá nem minden mondatpár esetében az *e-ző* alakot tartalmazó állt elől, némelyiknél az *ö-ző*.

1. A fiam már felső tagozatos. – A fiam már fölső tagozatos.
2. Sepregesd össze a morzsákat! – Söprögesd össze a morzsákat!
3. A tanítás akkor kezdődik, amikor becsengetnek. – A tanítás akkor kezdődik, amikor becsöngetnek.
4. A csepp unokám már tud járni. – A csöpp unokám már tud járni.
5. Jól áll neked ez a piros felső. – Jól áll neked ez a piros fölső.
6. Az iskolában az óra végét a csengő jelzi. – Az iskolában az óra végét a csöngő jelzi.
7. Vigyél esernyőt, csepereg az eső. – Vigyél esernyőt, csöpörög az eső.
8. A boszorkány a mesében seprűn lovagolt. – A boszorkány a mesében söprűn lovagolt.
9. Egy csepp víz sem maradt a pohárban. – Egy csöpp víz sem maradt a pohárban.
10. A könyveket a felső polcra tettem. – A könyveket a fölső polcra tettem.

Látható, hogy a *fölső* három jelentésben is szerepel, a *csepp* is kétszer, valamint *csöpörög* alakban is igeként. Az adatközlő minden mondatban az *ö-ző* formát választotta, mindössze egyetlen esetben, a *csengő ~ csöngő*-nél választotta az *e-zőt*. A *felső tagozat* előfordult a szóbeli feladatban is, ott illabiális magánhangzóval ejtette, viszont ebben a feladatban *fölső-t* jelölt mindhárom alkalommal. A *csengő-t* viszont *e-vel* mondta a produkciós tesztben is.

Egy korábbi kutatásomban (Wirt 2014) azt vizsgáltam, hogy az azonos töre visszavezethető *e ~ ö* váltakozást mutató szavak ugyanúgy viselkednek-e. Ha tehát egy szónak az *e-ző* alakja az elterjedtebb, a gyakoribb, akkor az abból képzett szavak és a vele alkotott összetételek is *e-vel* használatosak. A kérdőívés felmérés során kiderült, hogy ez a feltevés nem helytálló. Az azonos tövű szópárok közül az igeek esetében az

ö-zöt, míg a névszók esetében az *e*-zöt használják többen a saját bevallásuk szerint. Az 1. ábra mutatja a *csengő ~ csöngő* és a *becsenget ~ becsönget* használatára vonatkozó eredményeket.

1. ábra. A *csengő ~ csöngő* és a *becsenget ~ becsönget* használata (Wirt 2014)

A diagramon látható, hogy a *csengő ~ csöngő* szópár esetében a kérdőív 458 kitöltőjének a 81%-a az illabiális magánhangzós alakot választotta. A *becsenget ~ becsönget*-nél viszont az *ö*-ző alakot többen jelölték be, 65%-a a válaszadóknak, pedig ezt a formát az ÉKsz.² nem is tartalmazza. Az interjú során elvégzett tesztek is a *csengő* és a *becsönget* alaki elkülönülését igazolják. Az adatközlő *csengőt* mondott és jelölt, viszont a *becsöngetet* tartalmazó mondatot találta jobbnak. A megítéléses teszt után következett az interjú utolsó része, a nyelv modul.

6.3 Metanyelvi adatok

A mondatmegítéléses feladat után megkérdeztem az adatközlőtől, hogy nehéz volt-e eldöntenie, hogy melyiket válassza. A kérdésre ezt felelte:

[1] „Hát egy kicsit, mert néha mindkettőt használom vagy... ott hogy csengő csöngő, inkább azt mondom, hogy csengő, de azt mondom, hogy becsöngettek. Szóval... vagy kicsöngettek vagy csöngess, szóval így... ha már ragozom vagy igeiként használom, akkor inkább *ö*-vel mondom.”

Mint ahogy az idézett szövegrészben is olvasható, az adatközlőnek is feltűnt, hogy a *cseng-/csöng-* szótót másképpen használja igeiként, mint névszóként. Ez a kijelentés a korábbi kérdőívem eredményét is alátámasztja.

Bár az adatközlő nem *ö*-zött az interjú során, metanyelvi adatként megjelentek nyelvjárási alakok, például a *mögkopaszodik* kifejezés. Valamint ebben a megnyilatkozásban vált nyilvánvalóvá saját nyelvjáráásával szembeni negatív attitűdje. Beszámolt egy esetről, amikor a beszédére kevésbé figyelve *ö*-zésre váltott, és emiatt kellemetlenül érezte magát.

[2] „...a barátommal voltam, és és akkor *ö* ceglédi, és én meséltem neki valamit, épp a kopaszodásról beszéltünk, és mondtam neki, hogy és akkor így

mögkopaszodik. És elkerekedett szemmel nézett rám, én meg tők megijedtem, úristen, most mit mondtam.”

Az interjú végén megkérdeztem az adatközlőt, hogy szerinte az, aki a *csengő* helyett azt mondja, hogy *csöngő*, vagy a *felhoz* helyett azt, hogy *fölhoz*, az *ö-zik-e*. A válasza egyértelmű nem volt. Ennek kapcsán rákérdeztem, hogy akkor milyen az, ha valaki tényleg *ö-ző*. Ebből a válaszból szintén a negatív attitűd érződött, mert úgy véli, vannak olyan szavak, amelyekben nem olyan elfogadott az *ö-zés*.

[3] „Hát ha már rendesen használja. Olyan helyeken vagy... tehát na. Olyan szavakban is, amiknél nem olyan elfogadott. Vagy nem tudom. Ha azt mondja, hogy *mönjünk*.”

Ezután kérdeztem meg, hogy *ő* mely alakokat használja. Erre azért volt szükség, hogy a kapott választ a tesztfeladatok eredményeivel is összevetthessem. A *csengőt* saját bevallása szerint mindkét alakban használja, viszont az önálló produkciónál *e*-vel ejtette és a mondatok közül is a *csengőt* tartalmazót jelölte be.

[4] „Hát inkább *fölhoz*. Hát a *csengőt* nem tudom. Szerintem fölváltva, hogy mikor hogy.”

Azért is érdekes az előbb idézett szövegrész, mert az egyik spontán beszédben produkált *föl* igekötős igét tartalmazza. A következő idézetben is szerepel *föl* igekötő, valamint további bizonyítékként szolgál az adatközlő negatív attitűdjére.

[5] „Akkor, hogyha hivatalos helyen vagyunk vagy egyetemen, iskola, valami, akkor úgy nem... hát nem igazán tetszik, hogy valaki így így beszél. De ha nem, akkor akkor igazából *föl se tűnik* szinte.”

Arra a kérdésre kaptam ezt a választ, hogy mi a véleménye az *ö-zésről*. Élesen elválasztja azokat a helyzeteket, amikor szerinte lehet, és amikor nem lehet *ö-zni*.

7 Összefoglalás

Dolgozatomban egy dél-alföldi nyelvjárási régióban élő, az *ö-ző* nyelvjárást beszélő adatközlővel készített szociolingvisztikai interjút mutattam be, amellyel az *e-t ö-vel* váltakoztató szavakat vizsgáltam. Megállapítható, hogy az interjúalany az írott és a beszélt nyelvi feladatokban is konzekvensen a labiális alakokat preferálta. A szóbeli feladatban az *ö-ző* alternánsokat adta meg válaszként nyolcból hat alkalommal. Az írásbeli feladatban pedig tízből kilenc esetben az *ö-ző* formákat tartalmazó mondatokat jelölte meg. Az adatközlő következtelenségére is volt példa. Az önálló produkciós tesztben *fölsőt* mondott, míg a megítéléses feladatban a *fölső* változatot választotta mindhárom jelentésében. Ez ellentmond annak a feltételezésemnek, hogy az *ö-ző* alakokat inkább szóelőhívó tesztben, tehát a beszélt nyelvben fogja használni. Mind a két feladatban megjelent a *csengő* és a *becsönget* alaki elkülönülése. Erre a különbségre az adatközlő a beszélgetős részben is reflektált.

A metanyelvi adatokon kívül csak két alkalommal volt tetten érhető a labiális változat használata a spontán beszédben, a *fölváltva* és *föl se tűnik* kifejezések hangzottak el. Illabiális formákra nem volt példa, mert nem használt több *e ~ ö* váltakozó szót. Kiderült, hogy az adatközlő saját nyelvjárásával kapcsolatos attitűdje negatív, ez

is befolyásolhatta azt, hogy az interjú során nem használta. A sztenderdben megjelenő *ő-ző* alakkal szemben azonban elfogadó.

A közeljövőben tervezek további *ő-ző*, valamint *e-ző* nyelvjárási régiókban élő adatközlőkkel is interjúkat készíteni. Ha az *e-zők* inkább az *e-s* változatokat preferálják, akkor a jelenség nyelvjárási befolyásoltságáról lehet szó. Viszont ha a nem *ő-zőknél* is megjelennek a labiális megoldások, akkor az írott és a beszélt nyelv eltérése magyarázhatja a jelenséget.

Irodalom

- AkH. = *A magyar helyesírás szabályai*. 2011. Tizenegyedik kiadás, tizenkettedik lenyomat. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berente, A., Kontra M., Sinkovics B. 2014. *Született ő-zők, gyütmöntek és mekögők nyelvhasználatának és nyelvi attitűdjeinek összefüggései*. Elhangzott: 18. Élőnyelvi konferencia, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tanulmányok Kar, Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, 2014. szeptember 18–20.
- Cseh, M. 2008. *Az e-t ő-vel váltó szabad alternánsok viselkedése a vajdasági magyar nyelvben és lexikográfiánk ebből adódó feladatai*. Újvidék: Stojkov.
- Imre, S. 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász, D. 2001. A nyelvjárási régiók. In: Kiss, J. (szerk.) *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 262–316.
- Kiss, J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra, M. 1991. A terepmunkás dilemmái. *Budapesti Könyvszemle*, 3: 362–366.
- Kontra, M. (szerk.) 2003. *Nyelv és a társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra, M., Borbély, A. 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport.
- Labov, W. 1984. Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: Baugh, J., Sherzer, J. (szerk.) *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs. 28–53.
- Schilling, N. 2013. The Role of the Fieldworker. In: Schilling, N. (szerk.) *Sociolinguistic Fieldwork*. Cambridge: Cambridge University Press. 194–212.
- Schütze, C. T. 1996. *The Empirical Base of Linguistics. Grammaticality Judgements and Linguistic Methodology*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Váradi, T. 2002. The Hungarian National Corpus. In: Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2002) (Las Palmas, 2002. május 29–31.). Párizs: ELRA. 385–389.
- Wirt, P. 2014. *A köznyelvi e ~ ő váltakozást mutató morfémák*. Elhangzott: 18. Élőnyelvi konferencia, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tanulmányok Kar, Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, 2014. szeptember 18–20.

Források

- ÉKsz.² = Pusztai, F. (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó. *Magyar Nemzeti Szövegtár*. Elérhető: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>. Letöltve: 2015. június 19.